

“ALMAN” KAPİTALİSTLEŞME LİTERATÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ: BAZI KURAMSAL ÇIKARIM VE ÖNERİLER

Bariş ALPASLAN¹

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, oldukça yoğun çalışılmış bir süreç, bir örnek olay olması nedeniyle “Alman” kapitalistleşme literatüründen ve temel olarak 20. yüzyılda ortaya atılmış bir dizi yeni yaklaşımdan hareketle kuramlar ve fiili tarihsel süreçler arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir kuramsal perspektifin mümkünliğini tartışmaktır. Çalışmaya özgü temel araştırma sorusu, ““Alman” kapitalistleşme literatürü, bir toplumun ya da genel olarak toplumların değişim süreçlerini etkileşimsel bir bağlamda ele alan çalışmalar için ne söylemektedir? Bazı genel kuramsal açılımlar sentezlendiğinde, kuram ile gerçeklik arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir alternatif perspektif mümkün olabilir mi?” biçiminde özetlenebilir. Söz konusu soruların cevaplanabilmesi açısından bir literatür tartışması eşliğinde betimleyici bir yöntemin kullanılması uygun bulunmuştur. Çalışma, başka şeyler dışında, değişim halindeki kapitalist toplumsal gerçekliğe daha fazla yaklaşabilmek açısından toplumsal alt grupların aşağı ve yukarı doğru sürekli hiyerarşileşmesi yönündeki eğiliminin incelemelere dahil edilmesinin belirleyici bir gereklilik olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalist Dönüşüm, Güç İlişkileri, Sınıflar, Kapitalist Piyasa Ağları, Yenilikler

JEL Kodları: B00, N00, O00

AN OVERVIEW OF THE LITERATURE ON THE “GERMAN” CAPITALIST TRANSFORMATION: SOME THEORETICAL INFERENCES AND RECOMMENDATIONS

Abstract

The main purpose of this study is to discuss the possibility of a theoretical perspective that can reduce the inconsistencies between theories and actual historical processes, based on the literature on the "German" capitalist transformation and new approaches put forward in the 20th century. The basic question, ultimately, that this study specifically puts forward is: “What does the literature on the “German” capitalist transformation say for studies that deal with the processes of change of a society, or societies in general, in an interactive context? When some general theoretical implications are synthesized, is an alternative perspective possible that can reduce the inconsistencies between theory and reality?” In order to answer these questions, it was deemed appropriate to use a descriptive method accompanied by a literature discussion. The study concludes that, inter alia, it is a decisive necessity to include in the analysis the tendency of social subgroups to continually hierarchize upwards and downwards in order to approach more closely the changing capitalist social reality.

Keywords: Capitalist Transformation, Power Relations, Classes, Capitalist Market Networks, Innovations

JEL Codes: B00, N00, O00

¹ Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Dr. Araş. Gör., Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İzmir, baris.alpaslan@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0756-7021>

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 01.09.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 13.10.2023

DOI: 10.56337/sbm.1353617

Atf (Cite): Alpaslan, B. (2023). “Alman” Kapitalistleşme Literatürüne Genel Bir Bakış: Bazı Kuramsal Çıkarım ve Öneriler, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 166-188.

1. Giriş

Alman coğrafyasında yaşanan kapitalistleşme süreci, erken “yakalama” örneklerinden biri olarak, tarih yazınından sosyoloji yazınına, siyaset biliminden iktisat bilimine, birçok beşeri bilimin (ve söz konusu bilimlere özgü alt disiplinlerin) özel bir ilgi gösterdiği, yeniden ve yeniden inceleme nesnesi haline getirdiği bir örnek durum/süreç olmuştur. Belirli zaman aralıklarıyla ‘nükseden’ bu ilginin kaynağında, kanımızca, yalnızca “yakalama” meselesi bulunmamaktadır. Başka nedenler dışında, ilgiyi diri tutan bir başka belirleyici neden daha vardır: “Alman”² kapitalist yakalama sürecinin, farklı bilimsel yaklaşım ve okulların -büyük ölçüde 19. yüzyılda oluşturdukları ve günümüzde de hala etkili olmaya devam eden- temel açıklamalarını çeşitli düzey ve biçimlerde yanlışlayan, belki daha doğru bir ifadeyle, söz konusu açıklamalarla zıtlaşan “kendine özgü” nitelikleri...³

Özellikle iktisat disiplinindeki bir dizi temel yaklaşım referans alındığında, söz konusu zıtlaşan nitelikler hemen daha en başında göze çarpmakta, kolayca tespit edilebilmektedir. Alman coğrafyasındaki kapitalist yakalama süreci her şeyden önce -vulgar örneklerinde piyasaya neredeyse ilahi bir rol biçen- liberal iktisadi yaklaşımlarla zıtlaşmaktadır. Zira bu yakalama süreci -çeşitli yönleriyle tartışılıyor olsa da- devletin kritik belirleyicilikler gösterdiği bir “yakalama” sürecidir. Bizatihi bu nitelik, Alman devlet(ler)ine (esas olarak da Prusya Devleti) farklı alt dönemler için kimi durumlarda olağanüstü beceriler atfeden devlet merkezli yaklaşımlara zemin teşkil etmiştir. Oysa örneğin, Alman kapitalistleşmesinin en belirleyici kabul edilen adımlarından biri olarak görülen demiryollarının yapımı gündeme geldiğinde, çok da kısa olmayan bir süre boyunca dönemin yöneticileri gerekli desteği vermekten uzak durmuştur. Ya da tersten bakıldığında, Alman kapitalistleşmesinde belirleyici kavşaklardan birine tekabül eden ve Prusya Devleti öncülüğünde gerçekleştirilen Zollverein (Gümrük Birliği), liberal iktisadi uygulamalar açısından son derece çarpıcı bir örnek durumundadır.

Kurumsalçı açıklamalar referans alındığında, özellikle parlamentonun belirli bir zamana kadar yokluğu, belirli bir zamandan sonra ise kritik bir belirleyiciliğinin bulunmaması çarpıcı bir zıtlaşma olarak karşımızda durmaktadır. Ya da 19. yüzyıl başlarında serfliğin kaldırılması, 1850’lerden sonra bir nevi yeniden canlandırılması, Kurumsalçı yaklaşımla zıtlaşan süreçlerden/niteliklerden bir diğeridir.

Marksizm söz konusu olduğunda, zıtlaşan nitelikler, daha Marksizmin temel argümanlarının belirginleşmeye başladığı ilk dönemlerinde bizzat Engels tarafından vurgulanmıştır (Engels, 2022, ss. 54-61): Alman burjuvazisi, özellikle 1848’de alt sınıflardan korkuya kapılarak üstüne düşen tarihsel role⁴ ihanet etmiş, devlet bürokrasisi ve aristokratik üst sınıflarla bir uzlaşma ilişkisine yönelmiştir. Başka bir ifade ile Alman kapitalistleşme süreci orijinal Marksist modellerle de zıtlaşan nitelikler göstermektedir.

Fiili tarihsel süreçlerle -büyük ölçüde 19. yüzyılda ortaya çıkan ve günümüzde de etkisini sürdüren- kuramlar arasında açığa çıkan uyumsuz eğilim ve nitelikler, gerçekte yalnızca “Alman” kapitalistleşmesine özgü değildir. Farklı coğrafyalarda yaşanan kapitalistleşme süreçlerinin neredeyse hemen hepsi için farklı biçim ve düzeylerde uyumsuzluklar tespit edebilmek mümkündür. Bunun için literatüre göz ucuyla bakmak yeterlidir.

Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, oldukça yoğun çalışılmış bir süreç, bir örnek olay olması nedeniyle “Alman” kapitalistleşme literatüründen ve temel olarak 20. yüzyılda ortaya atılmış bir dizi yeni yaklaşımdan hareketle kuramlar ve fiili tarihsel süreçler arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir kuramsal perspektifin mümkünlüğünü tartışmaktır. Çalışmaya özgü temel araştırma sorusu,

² Alman sözcüğü metin boyunca parantez içine alınmıştır. Bunun nedenlerinden biri, “Alman” kapitalistleşmesi ile kastedilenin tüm Alman coğrafyasını kapsamaması ile ilgilidir (Alman uluslaşma süreci, literatürde “küçük Almanya” hedefi doğrultusunda realize olmuştur). Başta bugünkü Avusturya bölgesi olmak üzere, Alman etnik kökenine sahip bir dizi bölge sürecin dışındadır. İkincisi ise, hemen birçok kapitalist ulus-devlet oluşumunda karşılaşıldığı üzere, “Alman” coğrafyasında da başka etnik kökenlerden insanların mevcut olması ile ilgilidir.

³ Bu durum, aynı zamanda Alman coğrafyasındaki aktörlerin kendine özgü bir yolu (Sonderweg) olduğu biçimindeki açıklamaların merkezinde yer almıştır. “Yukarıdan aşağı devrim”, “aydınlanmış despotizm” gibi kavramlar uzunca bir süre “Alman” kapitalistleşmesi konusundaki kilit kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴ Burada “tarihsel rol”den kastedilen, en genel çizgileriyle, başta köylüler üzerindeki feodal düzenlemeler olmak üzere, monarşiyle birlikte feodal kurumların tasfiyesi, parlamentonun yönetim sürecinde belirleyici hale getirilmesi biçiminde özetlenebilir.

“Alman” kapitalistleşme literatürü, bir toplumun ya da genel olarak toplumların değişim süreçlerini etkileşimsel bir bağlamda ele alan çalışmalar açısından ne söylemektedir? Bazı genel kuramsal açıklamalar sentezlendiğinde, kuram ile gerçeklik arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir alternatif perspektif mümkün olabilir mi?” biçiminde özetlenebilir. Söz konusu sorunun/soruların cevaplanabilmesi açısından, temel olarak betimleyici bir yöntemin kullanılması uygun bulunmuştur.

Buraya kadar aktarılanlardan anlaşılacağı üzere, çalışmanın giriş kısmı, başka şeyler dışında, “Alman” örneğinden hareketle genel iktisadi kuramlar ve süreçler arasındaki uyumsuzlukların ortaya konulmasına ayrılmıştır. Böylece bir yandan soruna giriş yapılırken diğer yandan sorunun kapsamı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak çalışmanın, kendini, sosyo-ekonomik değişim süreçlerini temel olarak farklı alt grupların etkileşimleri bağlamında ele alan yaklaşımlarla sınırladığını vurgulamakta yarar bulunmaktadır. Dolayısıyla, ikinci kısımda sosyo-ekonomik değişim süreçlerini etkileşimsel bağlamda ele alan “Alman” kapitalistleşme literatürüne odaklanılmış ve söz konusu literatür, tarihsel bir süreklilik ve akış içinde ve en genel çizgileriyle aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amaçları açısından böylesi bir çabanın anlamı, tarihsel toplumsal değişim süreçlerinin farklı sosyo-ekonomik alt grupların son derece dinamik etkileşimleri çerçevesinde vücut bulduğunu gösterebilmek olmuştur.

Söz konusu dinamik etkileşimler, kanımızca kuramlar ile fiili gerçeklikler arasındaki uyumsuzlukların belirlediği ana eksenini oluşturmaktadır. Peki bu dinamik etkileşimler nasıl ortaya çıkmaktadır? Çalışmanın üçüncü kısmı, bu etkileşimlerin daha sistematik bağlamda anlaşılabilmesi açısından oldukça önemli katkılar sağladığı düşünülen ve büyük çoğunlukla 20. yüzyılda ortaya çıkmış bir dizi kuram ve yaklaşıma ayrılmıştır. Acaba bir dizi kuram ve yaklaşım sentezci bir perspektifle ele alınırsa sorun açısından yol açıcı bir açıklım mümkün olabilir mi? Üçüncü kısmın odaklandığı ana eksen bu soru etrafında düğümleşmiştir.

Hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiş bir tarihsel toplumsal sistemde etkileşimlerin temel eksenini güç ilişkileridir. Bu bağlamda, uzun ve orta dönemde kapitalist güç ilişkilerinin değişim süreçlerinin anlaşılması açısından bir çerçeve oluşturabilecek bir dizi çalışmanın izi sürülmüştür. Ek olarak daha dinamik etkileşimler konusunda açıklım getiren bir dizi yaklaşım gözden geçirilmiştir. Bölüm kapsamında, bir dizi kuramsal yaklaşımın sentezlenmesi neticesinde son derece dinamik toplumsal etkileşimlere izin veren bir çerçevenin mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde, söz konusu çerçevenin en genel düzeyde temel çizgileri verilmeye çalışılmıştır. Ek olarak, kapitalist toplumlar arasında ve her bir toplum içinde farklı alt grupların aşağı ve yukarı doğru hiyerarşileşmeleri yönündeki eğilimin kapitalizmin sistemik eğilimlerinden biri olduğu, kapitalist tarihsel toplumsal değişim süreçlerini etkileşimsel bağlamda ele alan çalışmalar açısından bu eğilimin göz önüne alınmasının yol açıcı olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada, sözü daha fazla uzatmadan “Alman” kapitalistleşme literatürünü gözden geçirmekle başlamak yerinde olacaktır.

2. “Alman” Kapitalistleşme Literatürü: Genel (ve Seçmecî) Bir Bakış⁵

“Alman” kapitalistleşmesinin görünür hale gelmesi 1870’li yılları bulduğundan, 1870’li yıllardan sonra ortaya çıkan ve çoğunlukla tarihselci gelenek olarak ifade edilen erken “Alman” kapitalistleşme literatürü, ister istemez “başarı”yla gözleri kamaşmış bir yazın olmuştur. Söz konusu yazın, Prusya öncülüğünde Alman birliğinin gerçekleşmesi, hızlı sanayileşme, Avusturya ve Fransa savaş galibiyetleri, Alman İmparatorluğu’nun kurulması gibi süreçlerin aynasından bakarak Prusya devletine kimi durumlarda neredeyse ilahi bir belirleyicilik ve beceri atfetmektedir (Iggers, 1968).⁶

I. Dünya Savaşı’nda yaşanan yenilginin ardından, yenilgide bizzat devletin ve dolayısıyla yönetici elitlerin belirleyici bir role sahip olduğunun düşünülmesi, “Alman” kapitalistleşme sürecinin daha eleştirel bir gözle ele alınmasına zemin hazırlamıştır⁷. Böylece, neredeyse 20. yüzyılın sonlarına

⁵ Literatüre ilişkin daha sistematik bir genel çerçeve oluşturabilmek gibi kaygılarla bu metinde büyük ölçüde Brophy’nin çalışması referans alınmıştır (Bkz. Brophy, 1998, ss. 1-21).

⁶ İlgili yazının biraz daha anlaşılabilmesi açısından, bu dönemin, Almanya’nın adım adım İngiltere’ye meydan okumaya yöneldiği, bilim, sanat, edebiyat ve felsefenin kalbinin Alman coğrafyasında atmaya başladığı bir dönem olduğunu belirtmekte yarar bulunmaktadır.

⁷ Weber, henüz 1917’de, ödenen doğrudan vergi esasına bağlı olarak üç grup seçmen tanımlayan ve toplumun son derece küçük bir azınlığına üçte bir oranında oy hakkı sağlayan ve “rezil bir şekilde demokratik

kadar etkili olacak, Evans'ın "yapısal süreklilik tezi" dediği yaklaşım söz konusu literatüre damgasını vurmuştur (Evans, 1985). "Yapısal süreklilik tezi" birbirinden son derece farklı vurgu ve perspektifler içermekle birlikte, en genel düzeyde, Alman kapitalistlerinin yönetici elitlere (devlet bürokrasisi ile Junkerlere (kendine özgü nitelikler gösteren Alman toprak sahibi sınıfı)) "uyum gösteren" sosyo-politik tutumlarına vurgu yapmaktadır. Yaklaşımına mündemiç bir şekilde, kapitalistlerden sadece iktisadi düzlemde değil siyasal ve sosyal olarak da liberal addedilen tutumlar beklenmektedir. Söz konusu tutumlar açısından, 1848 devrimleri kritik bir dönemeç olmuştur. Kapitalistler arasında 1830'lerden itibaren uç veren liberal toplumsal ve siyasal yönelimler, 1848 devrimlerinde işçi sınıfı başta olmak üzere alt sınıfların gösterdiği radikal potansiyeller karşısında eski yönetici gruplarla bir uzlaşma ilişkisine yönelmeye ve söz konusu sosyo-politik ajandadan uzaklaşmaya yol açmıştır. Bu "uzlaşma" ilişkisinde yönetici elitler tarafından 1850'lerde verilen ekonomik "tavizler" belirleyici bir etken olmuştur.

1858-1862 arasında liberal sosyo-politik söylemler yeniden canlanmıştır. Temelde bir yasama organı durumunda olan ve –"yoksul"lar ile kadınların tamamen dışarıda bırakıldığı- zenginlik düzeyine göre üç dereceli oylama sistemiyle kurulmuş Prusya parlamentosunun bir askeri reform önerisini reddetmesi ve kamu harcamaları üzerinde söz hakkının kendinde olduğunu iddia etmesi ertesinde kapitalistler, parlamentonun değil yine geleneksel yönetici elit ve sınıfların tarafında yer almışlardır. 1866 Avusturya ve 1870 Fransa askeri galibiyetleri, 1871 Alman İmparatorluğu ile tescillenen ulusal birlikle Alman kapitalistleri otoriter hükümetin -devlet bürokrasisi ve eski yönetici elitlerin- yanına daha da yerleşmişlerdir. 1873 iktisadi krizinin ardından hem sanayicileri hem de toprak sahiplerini koruma altına alan tarife yasaları ile kapitalistler, devlet bürokrasisi ve Junkerler arasında daha üst perdeden bir kompromi ortaya çıkmıştır.

1860'lı yılların ikinci yarısından itibaren işçi sınıfının giderek artan politizasyonu ve örgütlenmesi, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde dünyanın en büyük işçi partisinin (1890'dan sonra Almanya Sosyal Demokrat Partisi) Almanya'da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Almanya Sosyal Demokrat Partisi, I. Dünya Savaşı'na yaklaşırken aynı zamanda Almanya'nın en büyük partisi konumuna gelmiştir. Alt sınıflardan gelen bu tehdit, kapitalistler ile eski yönetici elitler arasındaki bütünleşmenin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Dahası, Alman kapitalistlerinin sömürgeler edinme yönündeki kuvvetli eğilimleri, yönetimde militarist bir perspektifin süreklilik kazanmasında belirleyici olmuştur. Yapısal süreklilik tezinin farklı varyasyonlarının yaklaşımlarını dayandırdıkları temel tarihsel süreçler kaba hatlarıyla bu şekilde özetlenebilir. Diğer yandan, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Nazilerin yükselişi ve II. Dünya Savaşı'na götüren süreçler⁸ de daha sonraları yapısal süreklilik tezinin etkili olmaya devam etmesinde belirleyici olmuşlardır.

Yapısal süreklilik tezinin Ortodoks Marksist versiyonu,⁹ temel olarak kapitalist sınıfın tarihsel rolüne ihanet edip Junker'lerle birlikte hareket ederek Alman kapitalistleşmesinin eksik kalan yönlerine (tek dereceli genel oy hakkının olmaması, feodal ayrıcalıkların devamı, basın özgürlüğünün kabul edilmemesi, vb.) vurgu yapmaktadır (Eichholtz, 1962, ss. 201-203; Zeise, 1977, ss. 454-455).¹⁰

1960'lı yıllarda Ortodoks Marksist perspektif -başka şeyler dışında- temel olarak teleolojik olduğu yönünde eleştirilere uğramıştır. Bu eleştirilerle birlikte Weber'in, devleti bir üçüncü kategori olarak gören, statünün sınıf farklılıklarını çeşitlendirdiğini ifade eden perspektifi ile Anglo-Sakson sosyoloji disiplinindeki modernleşme teorilerini harmanlayan yeni bir yaklaşım (ittifak tezi) ortaya çıkmıştır.¹¹ Bilindiği üzere modernleşme yaklaşımı temsili demokrasinin kapitalist dünyanın temel hükümet biçimi olduğunu varsaymaktadır. Bu bağlamda yeni yaklaşım, özellikle demokrasi konusunda

olmayan" Prusya'ya özgü sistemin Almanya üzerinde "zehirli" bir etki bıraktığını vurgulamıştır (Ziblatt, 2008, s. 611).

⁸ Bu noktada, Gerschenkron'un tezine değinmemek eksiklik olacaktır: Gerschenkron özet olarak, toprak sahipliği çerçevesinde endüstri öncesi dönemden gelen eşitsizliğin demokratik geçiş süreci üzerinde kalıcı ve olumsuz bir etki bıraktığı tezini öne sürmüştür (Gerschenkron, 1943).

⁹ Ortodoks Marksist bir dizi temel metin için bkz. Engelberg, 1959; Eichholtz, 1962; Zeise, 1977.

¹⁰ Burada, Moore'un, çeşitli gerilimlere karşın Junkerler ve iş adamları arasındaki ittifakın bazı maddi temellerine dikkat çeken ve "rejim"ın "Alman" kapitalistleşme süreçlerinin önünü açan çeşitli yönleri konusunda yararlı katkılar sunan çalışmasına değinmemek bir eksiklik olacaktır. Bkz. Moore, 1989, ss. 342-343.

¹¹ İttifak tezinin çeşitli biçimlerde ileri sürüldüğü bir dizi temel metin için bkz. Zunkel, 1962; Tilly, 1966; Kocka, 1969; Wehler, 1973; Böhme, 1978; Winkler, 1979.

Almanya'nın yetersizliklerini İngiltere, Fransa ve ABD'ye kıyasla mercek altına almıştır. Bu yaklaşıma göre, söz konusu yetersizlikler, temel olarak, devlet bürokrasisi ve toprak sahibi soylular ile kapitalistler arasında özellikle 1848 devrimlerinden sonra kurulan ve çeşitli nedenlerle süreklilik kazanan ittifakla ilgilidir. Yönetici elitlerce yapılan iktisadi açılımlar ve verilen iktisadi tavizler karşılığında kapitalistler anayasal monarşiyi aşmayan, sınırlı oy hakkıyla yetinen bir pozisyonda kalmışlardır. Kısaca, kapitalistler ile yönetici sınıf ve elitler arasındaki bu değiş-tokuş, bu ittifak, bu yapısal süreklilik Alman kapitalistleşmesinin temel bir boyutu olmuştur.

1970'lerin ortasından itibaren bir dizi Neo-Marksist, ittifak kavramına, karşılıklı bir gönüllü eylem vurgusu taşıdığı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bunun yerine sınıfların (Junkerler ve burjuvazi) simbiyozu kavramının kullanılmasını önermişlerdir. Zira onlara göre iki grup arasındaki ilişki açısından söz konusu olan, her bir grubun bilinçli eylemi yerine tarihsel koşulların bir dayatmasıdır. Kısaca, Junkerler ve burjuvazi, ilgili dönemde, demokratik olmayan Prusya devleti vasıtasıyla karşılıklı yarar sağlayabildikleri bir simbiyotik ilişki içindeydiler. Junkerler ayrıcalıklı siyasal pozisyonlarını sürdürürken, burjuvazi, devleti daha fazla verimlik için yeniden örgütleyebilme, tartışmalı ekonomik çıkarların daha iyi çözümlenebileceği bir hukuksal pozisyona evirebilme imkanına kavuşuyordu. Böylece, yapısal süreklilik tezi yeni bir kavramla (simbiyoz) bir kez daha yeniden üretilmiştir.¹²

Temelde kapitalistlerin 19. yüzyılın ortasından itibaren gösterdiği sosyo-politik tutumlara dayanan yapısal süreklilik tezi, -bir kısmı metnin önceki kısımlarından hatırlanacağı gibi bizzat bu tezi savunanlardan gelmek üzere- çeşitli boyutlarıyla eleştirilere uğramıştır. Özellikle fiili tarihsel süreçlere odaklanan çalışmalarda Alman Sonderweg'ine (kendine özgü yoluna) aykırı durumları ortaya koyan bir dizi veri birikmiştir.

Aron, daha 1966'da iş dünyası seçkinlerinin 1848 öncesi ve sonrası için -temelde ekonomik güçleri nedeniyle- yönetenleri etkileyen ayrıcalıklı insanlara dahil edilmeyi istediklerini vurgulamıştır (Aron, 1966, ss. 204). Kaelble 1972'de Berlin iş dünyası üzerine yaptığı çalışmada 1848'den sonra iş dünyasının siyaset alanından çekildiği tezinin, en azından Berlin iş dünyası için geçerli olmadığını, daha da ötesi, iş dünyasının bu dönemde daha fazla söz hakkı talep etmeye yöneldiğini ortaya koymuştur (Kaelble, 1972, ss. 245-277). Diefendorf'un 1980'deki çalışması, 1830 öncesi dönemde Ren'li iş insanlarının devlet bürokrasisi ile ilişkilerini mercek altına almıştır. Çalışma, temel olarak, iş insanlarının karar süreçlerini etkilemeyi nasıl öğrendiğini, iş dünyasında pragmatik bir tarzın nasıl yerleştiğini açıklığa kavuşturmuştur (Diendorf, 1980, ss. 353-354). Yine Nipperdy -1983 yılında- daha da ileri giderek 1848 sonrası dönemde iş dünyasının geri çekilmesi şeklindeki görüşün bir mit olduğunu çeşitli örneklerle gözler önüne sermiştir (Nipperdy, 1983, ss. 717-719).

Bütün bu girişimler son derece değerli olmakla birlikte, Alman kapitalistleşme literatürü açısından esas dönemeç noktası, Blackbourn ve Eley'in 1984 yılındaki çalışmaları olmuştur. Söz konusu çalışmalarla, önceki dönem "Alman" kapitalistleşme literatürünün bir yandan temel ön kabullerine, diğer yandan da metodolojisine radikal bir şekilde karşı çıkmıştır. Eley, modernleşme teorilerine özgü *orta sınıf liberalizmi ile başarılı bir sanayileşmiş ülke olmayı* eşleştiren ön kabulden başlayarak kapitalistlere ve orta sınıflara atfedilen liberal bir sosyal ve politik konumlanışın tüm zamanlar ve durumlar için geçerli olması gerektiği şeklindeki postülayı tartışmaya açmış ve eleştirmiştir. Alman örneğinden hareketle, ekonomik değişim süreçlerini arkasına alan burjuva bir sivil toplumun hukuksal alanı adım adım şekillendirerek nasıl ortaya çıktığını ve alanını nasıl genişlettiğini ortaya koymuştur (Eley, 1984, ss. 64-70, 80-91, 148-152).

Blackbourn, süreci, kapitalistler ve orta sınıflara atfedilen liberal perspektiften hareketle incelemenin getirdiği metodolojik sorunları gözler önüne sermiştir. Metodolojik olarak, araştırmacının yapması gereken şeyin, nasıl olmadığını incelemek yerine bizzat süreci incelemek olduğunu vurgulamıştır (Blacbourn, 1984, ss. 159). Araştırma ajandasını da bu eleştiriden hareketle, burjuvazinin dominant hale geldiği toplumsal alanların incelenmesi üzerine kurmuştur: Burjuvazinin hegemonyasını, kapitalist değişim süreçlerini ve Alman "sivil toplumu"nu mahkemeler, hükümet ve parlamento dışına taşarak incelemek (Blacbourn, 1984, ss. 194-199)... Ortaya çıkan tablodaki burjuva figürü, başarılarından son derece hoşnut, optimist bir burjuva figürüdür (Blacbourn, 1984, ss. 209-215). Blackbourn'e göre, ilgili dönemde Alman toplumunda aristokrasinin belirleyiciliğinin, anti-liberal ve

¹² Simbiyoz tezinin ileri sürüldüğü iki temel metin için bkz. Gugel, 1975; Machtan ve Milles, 1980.

otoriter eğilimlerin devam etmesine karşın, bu, böyledir. Daha da ötesi, Blackbourn bu durumun yalnızca Almanya'ya özgü olmadığını altını çizmiş, Avrupa'daki diğer kapitalistleşen toplumlarda da benzer eğilimlerin var olduğunu ortaya koymuştur (Blackbourn, 1984, ss. 291-292).

Balckbourn ve Eley'in eleştirilerinin araladığı kapıdan bir dizi çalışma Alman Sonderweg yaklaşımını önemli ölçüde tartışmalı hale getirmiştir. Padtberg, kapitalistlerin 1850 sonrasındaki geri çekilmesi yönündeki argümanların yanlışlığını ortaya koymakla kalmamış, bu dönemde *birlikte hareket eden* kentli bir burjuva ve aristokrat kökenli grubun değişim süreçlerini etkilemek üzere geliştirdikleri esnek yol ve yöntemlere dikkat çekmiştir (Padtberg, 1985, ss. 231-234). Fischer, Alman burjuvazisinin egemen sınıf olma açısından yetersiz olduğu argümanını İngiltere ve Fransa'nın da içinde bulunduğu bir dizi Avrupa ülkesi açısından karşılaştırmalı bir şekilde incelemiş ve durumun görüldüğü kadar farklı olmadığı sonucuna ulaşmıştır (Fischer, 1987). Brose, sosyo-ekonomik değişim süreçlerinin, yöneticilerin önceki döneme özgü katı sınıf zihniyetlerini 1840'lardan itibaren nasıl zayıflattığını, devlet içindeki karar alma süreçlerinde ortaya çıkan konsensüslerin ne kadar kırılga kaldığını, karar alma süreçlerinin çok hizipli bir bağlamda nasıl oluştuğunu ortaya koymuştur (Brose, 1993).

1998 yılında, Brophy'nin, "yitik burjuvazi"nin gerçekte yitik olmadığını ortaya koyan çalışması bir diğer dönüm noktası durumundadır. Brophy, Alman aristokratik sınıf ve devlet elitleri ile "yüksek burjuvazi"nin ilişkilerini yalnızca ittifak, ortaklık, itaat ya da uyum boyutuyla değil, rekabet ve çatışma boyutuyla da hesaba katarak incelemeyi hedeflemiştir. Bunun için *uygun* bir temsil olarak demiryolu sektörünü mercek altına almıştır. Çalışma, başka şeyler dışında, "yüksek burjuvazi"nin, demiryollarını kamulaştırmayı hedefleyen hükümetlere, özel demiryolu girişimleri kârlı olduğu sürece hangi yol ve yöntemlerle karşı çıkabildiğini, üstelik, yeri geldiğinde kredi başta olmak üzere çeşitli teşvikleri hükümetlerden nasıl koparabildiğini, kârlar düştüğünde ise, nasıl kârlı bir şekilde devlete satabildiğini ortaya koymuştur (Brophy, 1998).

"Alman" kapitalistleşme literatürü kapsamında, -konu dışında olmasına rağmen- ilgililer açısından vurgulanması gereken bir diğer çalışma Pierenkemper ve Tilly'nin 2004 tarihli çalışmasıdır. Söz konusu çalışmada, Alman tarih yazını çerçevesinde oluşturulabilmiş hemen tüm kantitatif veriler derlenmiş, tasnif edilmiş ve düzenlenmiştir (Pierenkemper & Tilly, 2004).

Ziblatt 2008 yılında, "pre-kapitalist dönemden tevarüs eden toprak sahipliği eşitsizliği, demokratik geçiş süreci üzerinde kalıcı ve olumsuz bir etkiye sahiptir" biçiminde özetlenebilecek Gerschenkron tezini test ederken yeni kurumsal iktisadi yaklaşımlardan farklı bir araştırma rotası tutturmuştur. Genel verilerden hareketle çıkarımlara gitmek yerine demokratikleşme konusunda doğrudan Prusya devlet parlamentosu içindeki somut bir oylamayı (daha demokratik bir oylama sistemi de dahil, daha demokratik yasaların çıkarılması biçimindeki reformları öngören 1912 yılı oylamasını) ve oy veren aktörleri mercek altına almıştır. Oylama sonucunda bir kez daha reform önerisi reddedilmiştir. Çalışma, "liberal" kabul edilen ve büyük endüstriyel çıkarların temsilcisi kabul edilen Merkez Partisi'nin (Center Party) kırsal kesimden gelen delegelerinin oylamada çekimser oy kullanarak reformun engellenmesinde fiilen belirleyici bir rol oynadıklarını ortaya koymuştur. Ziblatt'e göre, "karar vericiler sadece sosyoekonomik çıkarların temsilcileri değil, aynı zamanda belirli kurumsal bağlamlara gömülü siyasi aktörler olduklarından, kendi seçim ve güç arayışı düşünceleri, oy hakkı reformunu destekleyip desteklememelerini belirlemiş"tir (Ziblatt, 2008: 613). Çalışma, siyasal karar verme süreçlerinde salt ekonomik çıkarlara dayalı açıklamaların yetersizliğini ortaya koymak dışında, siyasal grupların içindeki farklı hizip ve eğilimlere dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Becker ve Hornung'un çalışması (2020), Prusya devlet meclisinin, başlangıçta toprak sahibi aristokratların belirleyici bir pozisyonda kalabilmeleri için, ödenen toplam doğrudan vergilere göre üç gruba ayrılmasının¹³, -hızlı sanayileşme ile zenginleşen- kapitalistlerin üst kesimleri için özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde nasıl da bir avantaja dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Büyük ölçekli sanayiciler, söz konusu oy sistemi sayesinde bir yandan "çok fazla oy gücü"ne ulaşırken, diğer yandan "liberal politikalara oy veren delegeler"den de yararlanabilir hale gelmişlerdir (Becker & Hornung, 2020, s. 1183). Zaman içinde orta gelir düzeyindekilerin sınıfsal temelindeki değişimler bunun üzerine eklendiğinde, çalışmanın, karar ya da hükümetleri etkileme süreçleri ve çeşitli liberal politikaların

¹³ Böylesi bir sistemde seçmenlerin en zengin %5'inden azı karar süreçlerini 1/3 düzeyinde etkileyebilir hale gelmektedir (Becker & Hornung, 2020, s. 1144).

uygulanabilmesi açısından sürecin nasıl işlediği hakkında anlamlı bir bilgi kümesi oluşturduğu söylenebilir görülmektedir.

Bu genel özette sonra tarihsel toplumsal değişim süreçlerini, çeşitli toplumsal grupların etkileşimleri bağlamında ele alan araştırmalar açısından, “Alman” kapitalistleşme literatürünün temel olarak ne söylediğini yeniden sormakta yarar bulunmaktadır. Kanımızca, “Alman” kapitalistleşme literatürü, tarihsel toplumsal değişim süreçlerini ele alırken, başka şeyler dışında, en temelde, farklı alt grupların çok daha dinamik etkileşimlerine izin veren ve bu gruplara önsel (a priori) davranış atıfları yüklemeyen daha esnek bir perspektifle bakmanın gerçekliğe yaklaşabilmek açısından son derece yol açıcı olacağını söylemektedir. Peki biraz daha ötesi mümkün müdür? Bu soru, sonraki alt bölümün konusudur.

3. Kapitalistleşme Süreçleri Konusunda Açılımlar Getiren Bazı Yaklaşımlar: Sentezci (ve Seçmec) Bir Bakış

Bu çalışmanın arka planındaki temel düşünce, “beşerî bilimlerin, değişim halindeki toplumsal gerçekliği tam (ya da daha doğru bir ifadeyle mutlak) olarak açıklayamayacağı, değişim halindeki gerçekliğe yalnızca daha fazla yaklaşılabileceği” biçiminde özetlenebilir. Bu bağlamda, her bir yaklaşımın meseleye baktığı yer gereği, değişim halindeki toplumsal gerçekliğin belirli yönlerini daha iyi aydınlatırken, başka bazı yönlerini göz ardı edebileceği açıktır. Dolayısıyla hakikate biraz daha yaklaşabilmek açısından sentezci bir perspektifle hareket edilmesi yol açıcı olacaktır.

Peki sentezci bir perspektifin temel odak noktası ne olmalıdır? Kanımızca, hiyerarşik biçimde örgütlenmiş toplumsal sistemler için temel odak noktası güç ilişkileridir. Daha berrak bir ifadeyle, güç ilişkilerinin etkileşimsel bağlamıdır. Biraz daha açmak gerekirse, bu etkileşimsel bağlamın, inşa ve yeniden inşa halindeki kapitalist bir tarihsel toplumsal sistem içinde aldığı çok boyutlu yönelimlerdir. Dolayısıyla, örneğin belirli bir coğrafyadaki kapitalistleşme süreçlerinin, kapitalizme özgü sistemik belirleyicilikler içinde ve o coğrafyadaki çeşitli güç odaklarının hem birbirleriyle hem de söz konusu coğrafya dışındaki güç odaklarıyla etkileşimlerine bağlı bir biçimde ele alınması, değişim halindeki gerçekliğe yaklaşabilmek açısından önemli olacaktır.

Peki, ortaya çıkış süreci de dahil olmak üzere, kapitalizme özgü güç ilişkilerinin en geniş uzamsal bağlamı nedir? Kapitalizmi önceki toplumsal sistemlerden ayıran en belirleyici boyutlardan biri, başından beri küresel alanı kapsamaya, insanlığı tek bir uygarlık rotasına doğru çekmeye eğilimli olması ile ilgilidir. Dolayısıyla kapitalizme özgü güç ilişkilerinin en geniş uzamsal bağlamı, ister istemez küresel bağlamdır. Bu noktada, Braudel’in, tarihsel kapitalistleşme süreçlerini, İngiltere’deki kapitalistleşme süreçlerinin ötesine geçerek, genelde küresel sosyo-ekonomik bağlantılar ve özelde de Avrupa genelindeki etkileşimler çerçevesinde ele alan yaklaşımı belirleyici bir katkı durumundadır (Braudel, 2004a; Braudel, 2004b; Braudel, 2004c). Diğer yandan, söz konusu uzamsal bağlamın literatürde çoğunlukla ulus-devlet olarak adlandırılan kapitalist devletler biçiminde kendi içlerinde belirli bir bütünlük oluşturan alt uzamlara bölündüğü görülmektedir. Dolayısıyla uzamsal bağlamın bir diğer temel boyutu söz konu devletlerin coğrafyalarıdır. Ancak devletler yalnızca uzamsal boyutla ilgili değil, aynı zamanda bizzat güç ilişkileri ile ilgilidir. Güç ilişkilerinin en temel birimlerinden biridir. Bu noktada, genel bir çerçeve oluşturabilmek için devletler arası mücadele, ittifak, çatışma, uzlaş gibi etkileşimleri kapsayan, farklı uzunluklarda zamansal dönemlemelere ihtiyaç bulunmaktadır.

Kapitalizme özgü güç ilişkileri uzun, çok uzun dönemde gözden geçirildiğinde, -küresel nitelikler gösteren bir sistemik eğilime sahip olmasına rağmen- kapitalizmin tek bir devletten oluşmadığı, sürekli ufalanmaya eğilimli, giderek çoğalan sayıda devletten oluşan bir devletler sistemi olduğu, söz konusu devletlerden birinin belirli bir alt dönemde hegemonik bir konum kazandığı, daha sonra tedrici bir şekilde bu konumunu kaybettiği, yıkıcı çatışmalar ve toplumsal çalkantıların ardından yeni bir devletin hegemonik bir pozisyona geldiği dikkat çekmektedir¹⁴. Başka bir ifade ile, öncelikle, çok uzun dönemde işleyen bu süreçlere ilişkin bir teorik çerçeveye ihtiyaç vardır. Bu noktada belirleyici bir katkı, Arrighi’nin, kapitalizmin çok uzun dönemde gerçekleşen radikal değişim süreçlerine odaklanan ve bozulana kadar sistemik bir eğilim olarak bir hegemon devlet öncülüğünde örgütlenen denge halinde bir

¹⁴ Burada, ardışık olarak Hollanda, İngiltere ve ABD’nin en tepeye yerleştiği hegemonik alt dönemlere referans verilmektedir.

devletler sistemi olduğunu ortaya koyan ve sistem içi radikal değişim süreçlerini hegemonun değiştiği tarihsel toplumsal süreçler içine yerleştiren çalışmasından gelmektedir (Arrighi, 2000). Arrighi'nin çalışması, kapitalist güç ilişkilerinde çok uzun dönemde gerçekleşen radikal değişim süreçleri açısından bir genel çerçeve oluşturmasının yanı sıra, veri bir alt dönemde, kapitalizme özgü genel ve dönem spesifik sistemik eğilimlerin oluşumunda, belirleme etkisi en yüksek olan güç odağından başlayarak güç ilişkilerinin etkileşimsel yönelimlerinin ele alınması açısından yararlı bir çerçeve sunduğunu vurgulamakta yarar vardır.

Bizzat hegemonik pozisyonda olan devletin bile bu pozisyonu kaybedebilmesi ve başka bir devletin hegemonik bir pozisyon edinebilmesi, kapitalizme özgü devletler hiyerarşisinin sabit olmadığı, değişebilir, değiştirilebilir olduğunu göstermektedir. Gerçekte, kapitalist devletler hiyerarşisinde farklı devletlerin pozisyonlarındaki değişimleri görmek için hegemonik değişim dönemleri kadar uzun süre beklemek gerekmemektedir. Bu değişimler daha orta dönemde gerçekleşen süreçlerdir ve kanımızca söz konusu orta döneme uygun bir başka teorik çerçeveye daha ayrıca ihtiyaç vardır. Ancak söz konusu teorik çerçeve açısından oldukça yol açıcı katkılara geçmeden önce kapitalist tipte devletsel güç inşasının orta dönemde belirleyici boyutunun ne olduğu sorusunu cevaplamak yerinde olacaktır.

Güç inşası kuşkusuz (ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel, askeri, teknolojik, organizasyonel, vb. yönleri olan) çok boyutlu bir şeydir. Ancak kapitalist tipte devletsel güç inşasının en belirleyici boyutunun -bıçakla kesilmiş gibi ayrıştırılabilmesi mümkün olmasa da- ekonomik boyut olduğu açıktır. Başka bir ifade ile kapitalist tipte devletsel güç inşasının gerisindeki en belirleyici etken, kapitalist tipte “zenginlik”¹⁵ inşasıdır.

Peki, kapitalist tipte “zenginlik” inşasının gerisindeki belirleyici boyut nedir? Bu inşa temel olarak nasıl bir rota izlemektedir? Söz konusu soruların cevaplanabilmesi açısından ilk adımda kapitalizmi önceki toplumsal sistemlerden ayıran ve bu güç inşasının realize olmasını sağlayan temel iktisadi kurumsal mekanizmanın ne olduğuna bakmak yararlı olacaktır. Bu noktada, kanımızca yol açıcı ipucu -ilk planda- liberal iktisadi yaklaşımlardan gelmektedir. Adam Smith'den başlayarak her bir alt dönemde farklı vurgularla yeniden yorumlanıp yeniden üretilen liberal iktisadi yaklaşımlar açısından piyasalar ve piyasa mekanizması, sistemin en belirleyici sosyo-ekonomik kurumsal mekanizması durumundadır¹⁶. Gerçekten, tarihsel olarak ele alındığında kapitalizmin en sistemik eğilimlerinden birinin, piyasaların iktisadi hayatın temel kurucu ögesi, temel kurumsal mekanizması haline gelmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her bir alt dönemde, güç ilişkilerinin pozisyonuna göre, sistemin hegemonik devletinin -ve duruma göre diğer yararlanıcılarının- katkılarıyla yeniden yorumlanıp yeniden üretilen “liberal” iktisadi düzenlemeler kapitalizmin temel bir yönü olmuştur (Alpaslan, 2016).

Peki, piyasa ağlarının sistemin iktisadi açıdan temel kurumsal mekanizması haline gelmesi esas olarak ne anlama gelmektedir? Söz konusu soruya verilecek cevabın temel izleklerini en erken liberal metinlerden biri olan Adam Smith'in ünlü kitabında bulmak mümkündür (Smith, 1985): Smith, tanıklık ettiği dönemde “zengin” addedilen ülkeler ile “yoksul” addedilen ülkeleri mercek altına aldığı anda, birincilerin, eşit işgücüne kıyasla daha yüksek çıktı ürettikleri gözleminde bulunur. Smith'e göre bu, iş bölümünün fazla ya da az olması ile ilişkilidir. Diğer yandan, iş bölümünün fazla ya da az olmasını belirleyen iki temel boyut vardır: Bunlardan birincisi, işgücünün becerisi, ikincisi ise, piyasaların büyüklüğüdür. Smith'e göre piyasalar ne kadar büyükse farklı faaliyet kolları temelinde uzmanlaşma eğilimi, yani iş bölümü o kadar artacaktır. Dolayısıyla piyasaları büyütme yönünde her çaba iş bölümünü genişleterek toplam çıktıyı artıracaktır. Bunun bir diğer anlamı, piyasalara dönük tüm engellerin, başka bir ifade ile toplumsal sınırlama ve yasaklamaların kaldırılması, yani “laissez faire”dir; daha doğru bir ifade ile piyasaların iktisadi hayatın temel kurucu ögesi haline getirilmesidir. Smith, öz olarak, bu mekanizmanın iktisadi hayatın temel kurucu ögesi haline getirilmesinin, getirilmemesi durumuna göre,

¹⁵ Burada “zenginlik” sözcüğü özellikle tırnak içine alınmıştır. Bunun nedeni, kapitalizme özgü zenginliğin son derece hiyerarşik nitelikler göstermesi, kapitalizmin en dinamik merkezlerinde bile toplumun bütününe kapsamaması, farklı dönemlerde değişiklikler göstermekle birlikte toplumun bir bölümünü bu zenginliğin dışında bırakması ile ilgilidir.

¹⁶ Konuya ilişkin bir dizi temel metin için bkz, (Smith, 1985; Smith, 1982; Ricardo, 1997; Jevons, 1879; Hayek, 1999; Friedman, 1988).

-nasıl bölüşüldüğünden bağımsız olarak- daha büyük çıktı, yani daha büyük “zenginlik” getireceğini ortaya koymuştur¹⁷.

Gerçekte Smith’in çalışması daha dikkatle incelendiğinde, sonraki liberal kuramcılarının söylediğinden daha fazla birtakım vurgular içerdiği görülmektedir. Başka şeyler dışında Smith, içinde bulunduğu dönem açısından, iş bölümünün daha fazla gerçekleştirilebildiği ve daha az gerçekleştirilebildiği iki farklı sektöre (sanayi ve tarım sektörü) işaret etmektedir. Smith bu noktada kalmamakta, iş bölümünün farklı iktisadi faaliyet kolları biçimindeki yatay boyutundan öteye geçmekte, tek bir iktisadi faaliyet içindeki iş bölümüne (biz burada dikey iş bölümü demeyi uygun görüyoruz) de ayrıca dikkat çekmektedir¹⁸. Kısaca Smith, dolaylı olarak, içinde bulunduğu dönem için, bir ülkenin hem yatay hem de dikey iş bölümünün daha fazla gerçekleştirilebildiği sanayi sektöründe uzmanlaşmasının o ülkeye daha büyük bir kapitalist tipte “zenginlik” getireceğini söylemektedir. Bu durumda, bir ülke sanayi sektöründe uzmanlaşırken başka ülkelerin tarım sektöründe uzmanlaşmaları durumunda, piyasaların genişlemesinin de etkisiyle, tüm taraflar toplam çıktısını artırırken sanayi sektöründe uzmanlaşan ülke, toplam çıktısını *piyasa mekanizması yoluyla* nispi olarak daha fazla artıracaktır, daha büyük bir “zenginliğe” erişebilecektir¹⁹.

Smith’le ilgili metinlerde, yukarıda özetlenen görüşlerinin birinci kısmı (*bir ülkede piyasa mekanizmasının iktisadi hayatın temel kurumsal mekanizması haline getirilmesinin daha büyük çıktıya yol açacağı vurgusu*) öne çıkarılırken, ikinci kısmı (*veri bir alt dönem için bazı iktisadi faaliyetlerde uzmanlaşmanın daha büyük çıktı yaratabileceği vurgusu*) çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Bu arada 19. yüzyıl boyunca, sömürgelerde zor yoluyla, görece bağımsızlığını koruyabilmiş ülkelerde kimi zamanlarda silah tehdidi, başka zamanlarda bizzat savaş, başka bazı zamanlarda borç mekanizması, kimi başka zamanlarda da rıza ve ikna yoluyla, *tarımsal mal ve hammadde üreticisi olan çok sayıda devlet* ile *temelde sanayi malları üreticisi az sayıda devlet* biçimindeki uzmanlaşma süreci işlemiş ve piyasa mekanizması neredeyse küresel düzlemde adım adım iktisadi hayatın kurucu ögesi haline gelmeye kuvvetli bir eğilim göstermiştir. Diğer yandan, “herkes” toplam çıktısını artırırken, “bazıları” daha fazla artırmıştır.

Piyasalar konusundaki belirleyici yaklaşımlardan bir diğeri olan Marx ve Engels’e özgü yaklaşım, piyasa mekanizmasını genel bir eğilim olarak dolaşım ile ilişkilendirmektedir. Kuşkusuz bu, gerçekliğin belirli bir yönünü açıklamaktadır. Ancak bir başka yönünün gözden kaçırılmasına yol açmaktadır. Kanımızca kapitalizm söz konusu olduğunda, piyasa mekanizması, temelde ve orta dönemde bölüşümün gerçekleştiği temel mekanizmadır. Kapitalist tipte “zenginlik” her şeyden önce orta dönemde -başka şeyler dışında- temel olarak bizzat piyasa ağları vasıtası ile realize olmaktadır (Alpaslan, 2016). Dolayısıyla farklı güç odaklarının piyasa ağlarıyla etkileşimi, piyasa ağlarından yararlanabilme becerisi, kapitalizmin ve kapitalizme özgü güç ilişkilerinin değişim süreçlerinin anlaşılmasının belirleyici bir diğer boyutu durumundadır. Diğer yandan, piyasa mekanizmasının iktisadi hayatın temel kurumsal mekanizması haline gelmesi ile piyasaların kendi haline bırakılması iki farklı şeydir.

Thompson’un vurguladığı üzere, “... insanların “piyasa”yı ne olarak düşündükleri, piyasanın o şekilde oluştuğunu kanıtlamaz” (Thompson, 2006, s. 325)²⁰. Ek olarak, “liberal” düzenlemelerin varlığı, bir tarihsel toplumsal sistemi liberal yapmaz. Biraz daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse, piyasaların varlığı ile tam rekabet piyasalarının varlığı eş değildir. Ya da bir sistemde liberal iktisadi uygulamaların varlığı ile sistemin iktisadi açıdan liberal olması eş kabul edilemez: “Bir tarihsel

¹⁷ Smith’in argümanlarının, büyük ölçüde 19. yüzyılda Avrupa’daki devletlerden başlayarak dünyaya yayılan *piyasaları iktisadi hayatın temel kurumsal mekanizması haline getirme sürecinde* oldukça önemli bir pozisyona sahip olduğu söylenebilir görünmektedir.

¹⁸ Burada, Smith’in, bir toplu iğne üretim atölyesi üzerinden verdiği örneği hatırlatmakta yarar vardır. Smith, işçilerin her birinin ayrı ayrı toplu iğne üretmesi yerine, toplu iğne üretimin farklı aşamalarında bir iş bölümüne giderek uzmanlaşmalarının çıktı miktarını ne kadar fazla artırdığını ortaya koymuştur.

¹⁹ Burada, Ricardo’nun Mukayeseli Üstünlükler Teorisi, söz konusu görelî daha fazla kazançlar açısından son derece yararlı bir çerçeveye oluşturduğunu ifade etmekte yarar bulunmaktadır. Ricardo, bir ülke her iki sektörde de daha verimli olmasına karşın ülkelerin mukayeseli olarak daha verimli oldukları sektörlerde uzmanlaşmalarının her iki tarafa da daha yüksek çıktı getireceğini göstermiş, ancak görelî daha fazla kazançlar konusunu gündem dışı bırakmıştır (Ricardo, 1997).

²⁰ Piyasalar konusunda son derece önemli bir tartışma için bkz. Polanyi, 1986.

toplumsal sistemin “serbest rekabet”e/”serbest ticaret”e kuvvetli eğilimler göstermesi ile o sistemin bir “serbest rekabet/serbest ticaret” sistemi olması iki ayrı şeydir. Liberal kuramcılar, genel bir eğilim olarak, bir yandan durmaksızın ekonomik alana devlet müdahalelerinden -daha geniş ve doğru bir ifade ile toplumsal müdahalelerden- yakınmakta, diğer yandan ise, kapitalizmi bir “serbest piyasa/serbest ticaret sistemi”ne indirgeyerek ele alıp, ekonomi politikasına ilişkin önerilerini bu indirgemeden hareketle inşa etmektedirler” (Alpaslan & Cengiz, 2021, s. 135). Gerçekte, liberal kuramcılarının devlet müdahalesi konusundaki sürekli yakınmaları, piyasaların tam anlamıyla liberal olmadığını, aynı zamanda da aksadığının kanıtı durumundadır.

Piyasalar aksadığında, -neo-klasik kavram ödünç alınırsa- “üretim faktörleri” düzgün dağılmayacaktır. Bu durumda, veri bir alt dönemde -Adam Smith’in kavramı ödünç alınırsa- “değişim değeri” yüksek iktisadi faaliyetlerle piyasa ağlarına eklenenler görece daha yüksek kazançlar elde edeceklerdir. Tam da bu noktada, konuya ışık tutan bir diğer perspektif, Schumpeter’in belirleyici bir etkiye sahip olduğu Evrimsel iktisadi yaklaşımlardan gelmektedir. Bu yaklaşımlara göre, kapitalizme özgü piyasalar aksak/eksik rekabet piyasalarıdır ve piyasa ağları genel olarak yenilikçi iktisadi faaliyetleri ödüllendirmektedir²¹. Dolayısıyla “başarılı” kapitalistleşme süreçleri, daha iyi bir ifade ile kapitalist tipte “zenginliğe” erişim süreçleri “yenilik-itışli” süreçlerdir²² (Nelson, 2018, s. 4). Oldukça kuvvetli tekno-determinist eğilimler gösterse de -temel olarak iş-çevrimi ve uzun dalgalar teorileri ile teknolojik değişim süreçlerinin birleştirilmesi üzerine bina olan Evrimsel iktisadi yaklaşımlara özgü-Tekno-Ekonomik Paradigmalar Kuramı, orta dönemde, kapitalist güç ilişkilerinin piyasa ağlarıyla etkileşim halinde nasıl değiştiğine ilişkin oldukça yararlı bir çerçeve sunmaktadır²³.

Bir dizi örnek vermek gerekirse, İngiltere, 18. yüzyılın yaklaşık son çeyreğinde, yeniliklerin yoğunlaştığı pamuklu tekstil sektöründe uzmanlaşmış ve “zenginliği”nin kritik bir bölümüne bu uzmanlaşma sayesinde erişmiştir. Almanya’nın yükselişi, 19. yüzyılın son çeyreğinde yeniliklerin yoğunlaştığı kimya ve demir-çelik alt sektörlerinde öncüler arasına girmesiyle, yine ABD’nin yükselişi benzer dönemde demir-çelik alt sektöründe liderler arasında yer almasıyla, Japonya’nın keskin yükselişi, 1960-1980 arasında yeniliklerin yoğunlaştığı elektronik alt sektöründeki atılımıyla, Güney Kore’nin, uzak doğunun diğer bazı devletlerinin ve Çin’in yükselişi, döneme özgü yeniliklerin yoğunlaştığı mikroelektronik sektörü, bilgisayar bağlantılı ekipmanlardaki sıçramalarıyla örtüşmektedir²⁴.

Evrimsel iktisatçılara göre yenilikler, her bir alt dönemde, belirli iktisadi faaliyet kollarında yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda, herhangi bir alt dönemde, kaynakların, yeniliklerin yoğunlaştığı iktisadi faaliyet alanlarına yönelmesini sağlayacak bir şekilde uygulanan çok boyutlu politikalar “başarılı” bir “ulusal” kapitalistleşmenin, kapitalist tipte devletsel “zenginliğin” belirleyici bir yönünü oluşturmaktadır. Evrimsel iktisatçıların ekonomi politikası önerileri açısından temel bir çerçeve oluşturan yenilik sistemleri yaklaşımı, eleştirel bir gözle ele alındığında, bu sürecin “iradi” ve etkileşimsel boyutlarına ilişkin son derece önemli açılımlar getirmektedir. Bu tür yönelimler, örneğin “Alman” kapitalistleşmesinin erken evrelerinden itibaren dikkat çekmektedir. Daha da ötesi, Evrimsel iktisadi yaklaşımlara sahip bilimcilerin çeşitli vesilelerle işaret ettiği üzere bu tür bir teorik altyapı,

²¹ Evrimsel iktisadi yaklaşımlara göre firmalar, yenilikler vasıtası ile geçici tekeller oluştururlar ve böylece daha yüksek getiriler elde ederler. Yenilik temelli geçici tekel oluşum süreçleri, onlara göre kaçınılması gereken bir şey olmamasının yanında sistemik bir eğilimdir.

²² Burada, yeniliklerin taklitte yayılması bağlamında zıt etkiler yaratan bir yönünü daha hatırlatmakta yarar bulunmaktadır. Ekonomik etkinliğin veri olduğu varsayımı altında genellikle görece düşük getirili ve tam rekabete yakın iktisadi faaliyetlerin geçerli olduğu alt sektörlerde yeniliklerin yayılması, bu iktisadi faaliyetlerin sağlayıcılarına eşit miktardaki çıktıya kıyasla daha düşük getiriler vermektedir. Bunu en güzel küçük tarımsal üreticilerin deneyiminde gözlemlemek mümkündür. Yenilikler vasıtası ile daha çok ürün üretebilir hale gelirler. Ancak yeniliklerin hızla taklit edilmesi, -tam rekabete yakın piyasa koşulları gereği- yenilik öncesi döneme kıyasla iki kat daha fazla üretim yapan bir üreticinin yaklaşık aynı düzeyde gelir elde etmesine neden olabilir. Durum, uluslararası düzlemde sanayileşmiş ülkeler tarımsal ürün ve hammadde sağlayıcısı ülkeler düzlemine çekildiğinde meselenin önemi daha da açık hale gelmektedir. Konuya ilişkin ilginç bir çalışma için bkz. Reinert, 1994b.

²³ Evrimsel iktisadi yaklaşımlar çerçevesinde bir dizi kaynak için bkz. (Nelson & Winter, 1982; Reinert, 1994a; Reinert, 1994b; Reinert, 1994c; Edquist, 1997; Metcalfe, 1998; Perez, 1998; Hodgson, 1999; Freeman & Louçã, 2001; Freeman & Soete, 2003; Reinert, 2004; Nelson, 2018).

²⁴ Konuya ilişkin yararlı bir kaynak için bkz. (Freeman & Louçã, 2001).

Friederich List'in çalışmasında mevcuttur ve son derece erken bir dönemde "Alman" iktisadi düşünce ve uygulamalarında kendine bir yer edinebilmiştir (List, 1856).

Toparlamak gerekirse, Tekno-Ekonomik Paradigmalar Kuramı, kapitalist devletler arası güç hiyerarşilerinde orta dönemdeki değişimleri yerli yerine yerleştirebilmek ve anlamak açısından son derece yararlı bir çerçeve sunmaktadır. Yenilik sistemleri yaklaşımı da kapitalist tipte "zenginlik" ve "yoksulluğun" etkileşimsel ve iradi boyutlarının anlaşılmasına önemli bir katkı durumundadır. Diğer yandan, Evrimsel iktisadi yaklaşımlardan yola çıkarak küresel kapitalist piyasa ağlarına ve iktisadi faaliyetlere bakıldığında daha başka çıkarımlar yapmak da mümkündür.

En önemli çıkarımlardan biri şu şekilde özetlenebilir: Eğer yenilikler, dolayısıyla da görece daha yüksek getiriler farklı alt dönemlerde o döneme özgü belirli iktisadi faaliyetlerde yoğunlaşıyorsa, küresel kapitalist piyasa ağları her bir alt dönemde aşağıya ve yukarıya doğru uzayan farklı getirilere sahip iktisadi faaliyetlerle malul hiyerarşik bir yapı olacaktır. Üstelik söz konusu hiyerarşi, yeniliklerin sürekliliği nedeniyle zaman ilerledikçe aşağı ve yukarı doğru piramidal bir şekilde büyüyecektir. Bu durumda, veri bir alt dönemde her bir devletin farklı getirilere sahip iktisadi faaliyetlerin belirli bir öbeğinin sağlayıcısı olacağını, dolayısıyla küresel getiri hiyerarşisinde belirli bir düzeyi, bir *üst sınırlı* işgal edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Peki böyle bir bilgi ile konumuz açısından nereye varılabilir? Kanımızca bu bilginin, ülkeleri/devletleri çeşitli alt gruplar biçiminde ele alan yaklaşımlar açısından oldukça önemli sonuçları olabilir. 19. yüzyıla ilgili yazında (ve 19. yüzyıl yazınında) söz konusu alt gruplar çoğunlukla (sınai ürün ihracatçısı ülkeler ile hammadde ve tarım ürünleri ihracatçısı ülkeler biçiminde) iki kategoride ele alınmıştır. 20. yüzyılda ise, önceleri gelişmiş-azgelişmiş, daha sonraları merkez-çevre-yarı çevre, gelişmiş-gelişmekte olan-azgelişmiş, I.-II.-III. Dünya Ülkeleri, biraz daha sonra I.-II.-III. Dünya Ülkeleri ile Yeni Sanayileşen Ülkeler, vb. biçiminde gruplandırılmaya eğilimli olmuştur. Daha yakın zamanlara gelindiğinde yüksek, üst-orta, orta, alt-orta, düşük, daha düşük gelir grubu ülkeler gibi gruplandırmalar dikkat çekmektedir. Kısaca, her geçen zamanda daha fazla kategori içeren, daha inceltilmiş gruplandırmalar yapılmıştır/yapılmaktadır. Kanımızca bu durum, yalnızca veri oluşturma becerilerindeki artışla ya da daha inceltilmiş perspektiflerin ortaya çıkmasıyla ilgili değildir.

Maddi hayatta temelleri vardır: Kapitalistlerin, özellikle de kapitalist girişimcilerin piyasa ağları vasıtasıyla görece daha yüksek getirilere erişme çabaları sürekli bir yenilik arayışını tetiklemiş ve böylece insanlık tarihi boyunca görülmemiş yeni ürün ve iktisadi faaliyet kollarının ortaya çıkışı kapitalizmin sistemik bir eğilimi olmuştur. Bu durumda, tarihsel bir eğilim olarak küresel kapitalist piyasa ağlarındaki iktisadi ürün ve faaliyetlerin sayısının sürekli arttığını söylemek mümkündür. Her bir alt dönemde yeni iktisadi ürün ve faaliyetler genel bir eğilim olarak görece daha yüksek getiriler sağladığına göre, bir önceki dönemde görece yüksek getiri sağlayan iktisadi ürün ve faaliyetlerin *en azından bir bölümü*, görece olarak daha az getirilerle malul olacaktır. Böylece her bir alt dönem için temel olarak, -çeşitli devletlerin prizmasından geçerek- küresel kapitalist piyasa ağları vasıtasıyla bir yandan tetiklenip bir yandan realize olan getiri hiyerarşileri, kapitalizme özgü sistemik bir eğilim haline gelecektir. Dolayısıyla, süreç ilerledikçe getiri hiyerarşileri aşağı ve yukarı doğru uzamaya eğilim gösterecektir²⁵. Böylece, kapitalizmin sistemik bir eğilimi olan hiyerarşileşme eğilimi, ilerleyen zaman içinde daha berrak bir şekilde tespit edilebilir hale gelecektir.

Konuyu kapitalist devletler bağlamına yeniden çekersek, her bir devlet içinde de söz konusu getiri hiyerarşilerini, hiyerarşileşme eğilimini farklı alt dönemlerde farklılıklar göstermek üzere gözlemek mümkündür. Dolayısıyla, veri bir alt dönemde herhangi bir kapitalist devletin küresel iktisadi getiri hiyerarşilerinde erişebildiği ve erişmeye yöneldiği üst sınır ile kapitalist tipte "zenginlik" açısından kat ettiği yol arasında -kimi durumlarda gecikmeli de olsa- koşutluklar oluşacağı açıktır. Toparlamak gerekirse, farklı toplumları çeşitli alt gruplar çerçevesinde ele alan yaklaşımların günümüze yaklaştıkça alt grup sayısını artırmaları, temelde bizzat kapitalizme özgü sistemik bir eğilim olan getiri hiyerarşilerinden ve bu hiyerarşilerin aşağı ve yukarı doğru zaman içinde sürekli genişlemesinden gelmektedir.

²⁵ Bu durumda, işgücü de dahil olmak üzere, metalaşmış her şeyin, söz konusu getiri hiyerarşilerinden azade olamayacağını söylemek mümkündür.

Farklı ülkeleri/toplumları çeşitli alt gruplar çerçevesinde ele alan yaklaşımlar kapitalizmin sistemik bir eğilimi olan güç ilişkilerine net bir şekilde dikkat çekmişler, güç ilişkilerini daha vurgulu bir şekilde ortaya koymuşlar, dolayısıyla salt bu yönleriyle bile son derece değerli katkılarda bulunmuşlar, yol açıcı olmuşlardır. Ancak kanımızca, farklı devletler arasındaki çok boyutlu etkileşimler, sistemik bir eğilim olan hiyerarşileşme eğiliminden azade bir şekilde ele alındığında, zamanla kuramlar ile gerçeklikler arasındaki makas açılmaktadır. Küresel kapitalist ekonomik ağırlık merkezinin Uzak Doğu'ya kayması yönündeki eğilim bu durumun çarpıcı bir örneği durumundadır. Daha dinamik bir devletler arası etkileşimi referans alabilecek bir eleştirel yaklaşım açısından Evrimsel iktisatçıların yaklaşımından yararlanmak ve söz konusu hiyerarşileşme eğilimini güç ilişkilerinin arka planına yerleştirmek yol açıcı olacaktır.

Devletler ve piyasalar bahsini kapatmadan önce başka bir dizi kritik katkı ve eğilimi daha vurgulamakta yarar vardır. Bunlardan birincisi Mann'den gelmektedir. Mann, kapitalizm öncesi dönemdeki devletlere kıyasla “kapitalist devlet”in ayırt edici bir özelliğinin -özel dönemler dışında- içinden çıktığı toplum üzerindeki nüfuz etkisinin aşırı büyümesi olduğunu vurgulamıştır. Kapitalist devlet bu nüfuzunu sürekli büyüyen bir bürokrasi aracılığıyla zaman içinde giderek daha etkin bir hale getirmiştir (Mann, 2013). Ek olarak, söz konusu nüfuz etkisinin zaman içinde daha da derinleşme eğilimi gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kapitalist devlet konusunda bir diğer çarpıcı gözlem ve katkı Tanzi'den gelmektedir. Tanzi, temsil gücü yüksek 17 kapitalist devlet üzerinden derlediği verilerde, genel hükümet harcamalarının GSYH içindeki payının 1870 civarında %10,7'ye, 1980'de %43,1'e yükseldiğini, “neoliberal” olarak adlandırılan dönemin ilk kısmında yükseliş eğilimini sürdürdüğünü, nitekim 1996'da %45,6 gibi bir değere ulaştığını, daha sonra yumuşak bir gerilemeyle 2007'de %42,4 düzeyine geldiğini ortaya koymuştur (Tanzi, 2011, s. 11). Kanımızca sadece bu veriler bile, kapitalist devletler ve piyasalar hakkında çok şey söylemektedir.

Bir kere vulgar liberal yaklaşımlara özgü “bekçi” devlet konseptinin gerçeklikle pek de örtüşmediğini ortaya koymaktadır. Bu “bekçi” hem çok nüfuzlu hem de fazla “zengin”dir. Ekonomik ağırlığı o kadar fazladır ki “kolunu” kıpırdatsa, önemli sayıda insan bu hareketten ekonomik olarak etkilenenecektir. Daha berrak bir şekilde ifade etmek gerekirse, devletin ekonomiye müdahale etmemesi diye bir şey söz konusu olamaz^{26,27} “Güçlü” kapitalist devletler, örneğin “neoliberal” olarak addedilen alt dönemde, kapitalist tipte “zenginlik” için elzem olan yeniliklerin yoğunlaştığı alanlarda -başta önceki dönemlerden tevarüs eden savunma gerekçesi olmak üzere yenilikler konusunda piyasaların aksadığı biçimindeki neo-liberal yaklaşımlara özgü gerekçeyi de içine alan - çeşitli gerekçelerle müdahale etmeyi sürdürmektedirler²⁸. Yine aynı “neoliberal” addedilen dönemde, bütün liberal iktisadi ideolojik hegemonyaya rağmen “gelişmiş” denilen ülkelerde yenilikler bağlamında ekonomi politikası oluşturma işinin Evrimsel iktisatçıların inisiyatifine bırakılmış olması çarpıcı bir diğer örnek olarak karşımızda durmaktadır. Diğer yandan, neo-liberal yaklaşımların yenilikler konusunda piyasaların aksadığını vurgulamalarına²⁹ rağmen Evrimsel iktisadi politikaların “gelişmekte olan” ya da “azgelişmiş” ülkelere

²⁶ Görece yakın ve kolay hatırlanabilir bir örnek olarak 2008 krizi sonrasında -“hür teşebbüs sistemi”nin örnek ülkesi olarak gösterilen- ABD'nin bir trilyon doların üzerinde bir kaynakla ekonomiye müdahale ettiğini hatırlatalım. ABD ve İngiltere gibi “örnek” “piyasa ekonomileri” de içinde olmak üzere çeşitli kapitalist devletlerin ekonomiye müdahaleleri konusunda bir dizi kaynak için bkz. Bairoch, 1993; Reinert, 1994a, 1994b, 1994c ve 2004; Chang, 2003 ve 2011; Alpaslan, 2016).

²⁷ Bırakınız devlet müdahalesini, piyasa mekanizmasına müdahale eden devlet üstü kurumlar bulunmaktadır. Bu açıdan, çeşitli devletler iktisadi krize girdiğinde bu devletlere kaynak aktararak piyasalara müdahale eden, “piyasaların temizlenmesi”ne izin vermeyen IMF ve WB'yi hatırlamak bile yeterli olacaktır.

²⁸ Elbette bu müdahale biçimi Keynesyen dönem olarak ifade edilen döneme özgü teknokratik tipte bir müdahale değildir.

²⁹ Liberal kuramcıların piyasaların aksadığını kabul edebilmeleri bu kuramların en azından mantığı gereği her zaman zor olmuştur. Söz konusu kabul etme süreçleri için hep bir “buluş” gerekmiştir. Örneğin Keynes, “gelişmiş” denilen ülkelerde kapitalizmi ve onun temel iktisadi kurumsal mekanizmasını (piyasa mekanizmasını) koruyabilmek için farklı tipte bir devlet müdahalesi elzem hale geldiğinde, piyasaların aksaması konusundaki temel argümanını emek piyasalarının aksadığı “buluşu” ile gerekçelendirmiştir (Keynes, 2013). Kartellerin, tröstlerin olabildiği, bir önceki dönemde finans sektörünün reel sektörü kritik düzeyde yuttuğunun ifade edildiği, ciroları çeşitli devletlerin GSYH'lerinden fazla hale gelmiş firmaların olduğu bir dünyada, piyasaların aksadığı argümanı için emek piyasalarının seçilmiş olmasını açıklayacak en güzel kelime kanımızca, “buluş”tur. Diğer yandan, benzer şekilde neo-liberal kuramcılar da yenilik alanında piyasaların aksamasını bir meta haline

IMF ve WB öncülüğünde önerilen ekonomi politikaları “lügati”nde bulunmadığını hatırlatmakta da yarar vardır. Gerçekte, getiri hiyerarşilerine kaynaklık eden küresel kapitalist piyasa ağları göz önüne alındığında küresel düzlemde uygulanan neo-liberal iktisadi politikalara hemen hemen koşut bir şekilde “güçlü” kapitalist devletlerde uygulanan Evrimsel iktisadi politikaların, “güçlü” kapitalist ülkelerin kapitalist tipte “zenginliğe” erişimleri açısından birbirlerini tamamladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Buraya kadar aktarılanlardan hareketle, *kapitalist tipte “zenginlik” açısından* asıl meselenin devletlerin ekonomiye müdahale edip etmemelerinden çok nasıl müdahale ettikleri/edebildikleri ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Kapitalist tipte “zenginliğin” orta dönemde gerçekleştiği uzam *küresel* kapitalist piyasa ağlarına yüksek getirili, “değişim değeri” yüksek iktisadi faaliyetlere özgü “çıkıtı”nın arzı ile katılım olduğuna göre, öncelikle bu faaliyetlerin sağlayıcısı olabilmek gerekmektedir. Bu kısım “güçlü” ya da “güçlü” olma yolundaki kapitalist devletlerde ekonomik (daha doğru ifade ile sosyo-ekonomik) müdahalelerin esas koruluğudur ve devletlerin ekonomiye bu tür “müdahaleleri” çerçevesinde neler yapıldığı/yapılabildiği ve yapılabileceği konusunda -daha önce değinildiği üzere- Evrimsel iktisatçılar oldukça yararlı bir çerçeve oluşturmaktadırlar. İkinci olarak söz konusu iktisadi faaliyetlere özgü çıktının talep edenlere erişiminin mümkün olduğunca kolay ve sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilebilmesi gerekmektedir. Kapitalizmin reel koşullarında bütün liberal söylem ve uygulamalara rağmen ekonomik hayata devlet müdahaleleri ve daha geniş bir ifade ile toplumsal müdahaleler var olmaya devam ettiği için küresel düzlemde liberal düzenlemeler ve anlaşmalar (özellikle de ikili anlaşmalar) son derece önemli hale gelmektedir. Dolayısıyla uluslararası düzlemde “piyasaların serbestleştirilmesi” yönündeki uygulamalar da kapitalist tipte “zenginlik” açısından olmazsa olmaz bir koşul durumundadır.

Birleşik Krallık’tan Almanya’ya, ABD’den Japonya’ya, Güney Kore’ye, çıkış yaptıkları alt dönemlerde o dönemlere özgü uluslararası liberal iktisadi uygulama ve yaklaşımlara, farklılıklar gösteren biçimlerde sınırlar çeken bir devlet “müdahale”ciliği söz konusudur³⁰. İlgili dönemler için bu ülkelerdeki ana akım iktisadi düşünce liberal akım değildir. Ancak kapitalist tipte “zenginlik konusunda yol kat edildikçe bu ülkelerdeki iktisadi düşünce “iklimi”nde liberal yaklaşımların ana akım haline gelmeye başladığını gözlemlemek mümkündür. Liberal iktisadi perspektiflerin kapitalizmin hemen her alt döneminde şu ya da bu düzeyde belirleyici bir niteliğe sahip olmasının gerisinde tam da bu kapitalist tipte “zenginliğe” erişim süreçlerinin en geniş “pazar”da, küresel kapitalist piyasa ağlarında gerçekleştirilebilir olması bulunmaktadır. Dolayısıyla ekonomiye liberal iktisadi *müdahale*lerin arka planındaki en belirleyici güç odaklarının bizzat en geniş taleple buluşmayı hedefleyen görece yüksek getirili faaliyetlerde iştigal eden devletler -ve elbette kapitalist girişimciler- olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Liberal uygulamaların şu ya da bu düzeyde işlerlik kazanmasında elbette yalnızca bu kesimler belirleyici değildir. Çok geniş kesimlerin “katkısı” ya da “suç ortaklığı” olmaksızın bu süreçler işleyemez. Bir kere devletler en büyük alıcılardır. Yeniliklerin toplumsal gözetim ve savunma ile kuvvetli bağlantıları, kendi toplumları üzerindeki nüfuz etkisini daha fazla derinleştirme ve diğer devletlerle olası çatışmalarda ayakta kalma peşindeki devletleri en büyük alıcılar durumuna getirmektedir. İkinci olarak, küresel uzmanlaşma gereği daha az getirili faaliyetlerin terk edildiği ülkelerdeki sermaye grupları yeterli rekabetçi pozisyona sahip oldukları her durumda liberal küresel düzenlemeleri desteklemektedirler. Üçüncü olarak, teknolojik ürün bağlamında “uyarılmış” “orta sınıflar” bu suç ortaklığının önemli bir diğer kesimini oluşturmaktadır. Nihayet kitlesel tüketime uygun yenilikler içeren iktisadi faaliyetler söz konusu olduğunda “suç ortaklığı” çok daha geniş kesimleri kapsayabilir hale gelmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, uluslararası düzlemde liberal iktisadi uygulamaların gerçekleşmesi ekseninde çok boyutlu bir çıkar ve etkileşimler dizisi önemsiz olmayan

gelmiş/getirilmiş olan yeniliğin standart bir meta özelliği göstermediği (edinildikten sonra tek bir tüketici tarafından tüketilememesi, tükütildikten sonra bitmemesi -yeniden tüketmek için tekrar satın alınmasının gerekmemesi- ve tam bilgilenme söz konusuna olduğunda satın almaya gerek kalmaması) “buluşu”ndan başlayarak açıklamaktadırlar. Elbette başka ek açıklamaları daha vardır: Yeniliğin finansmanın yüksek riskler nedeniyle yetersiz kalması ve dışsalıkların kaçınılmazlığı gibi (Yenilik konusunda neo-liberal gerekçelendirmeyle ilgili yararlı bir özet için bkz. Taymaz, 2001, ss. 6-7)...

³⁰ Konuya ilişkin bkz. Chang, 2003; Alpaslan, 2016.

bir etkiye sahiptir. Böylece, 1929 Buhranı'ndan 1980'lere kadar süren, devlet müdahaleciliği ile eşleştirilen, kimi yazarlarca "Keynesyen dönem" olarak tanımlanan alt dönem de dahil olmak üzere³¹ liberal uluslararası iktisadi düzenleme ve uygulamalar kapitalizmin sistemik bir eğilimi olmuştur. Bu duruma mukabil bir şekilde liberal iktisadi yaklaşımlar da hemen her dönemin şu ya da bu düzeyde ana akım iktisadi okulu durumundadır.

Liberal iktisadi yaklaşımlar, bizzat kapitalist tipte "zenginlik"ten güç almakta, bizatihi kapitalist güç ilişkileri ile kendilerini doğrulamaktadırlar: Kapitalist tipte "zenginliğe" erişmiş ülkelerin ortak özelliklerinden biri küresel düzlemde liberal iktisadi uygulamaların öncüleri arasında yer almaları ya da bu tür uygulamalara destek vermeleridir. Diğer yandan bizzat bu "zenginliğin" sürdürülmesi ve yeniden üretilmesinde hem fiilen hem de ideolojik açıdan belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Dolayısıyla kapitalist tipte "zenginliğe" erişmiş devletlerin (ve kapitalistlerin) bizzat bu zenginliği elde etme ve sürdürmede kullandıkları temel sosyo-ekonomik kurumsal mekanizma olan küresel ve "ulusal" kapitalist piyasa ağlarının toplumsal etkilerden yapılabildiği ve güç ilişkilerinin elverdiği ölçüde korunması ve kollanmasını sağlayacak her düşünsel katkı sisteme özgü güç ilişkileri açısından son derece önemlidir. Liberal iktisadi yaklaşımlar, temel düşünürlerinin bir bölümü dışta tutulursa, kapitalizme özgü güç ilişkilerini yücelten, bu güç ilişkilerine bağlı dışlayıcı süreçleri gözlerden ırak tutan bir ideolojik örtü durumundadır.

Piyasa ağlarının getiri hiyerarşilerinden oluşması, salt bir düzey farklılığına vurgu yapmamaktadır. Hiyerarşilerin olduğu her yerde tahakkümcü bir boyutun olması kaçınılmazdır. Marksizm başta olmak üzere eleştirel kuramlar kapitalizmin tahakkümcü nitelikleri konusunda oldukça önemli katkılar yapmışlardır. Burada söz konusu açıklamalara girmek yerine Braudel'e özgü oldukça yaralı ve ilginç bir katkıya değinmekle yetinilecektir.

Braudel, içinde yaşadığımız sisteme özgü bir en "üst kat"tan bahseder. Bu kat, "küçük azınlığın koruluğu olan", "en güçlü olanın hükmünün geç"tiği, "pazar-zıddının" alanı, başka bir ifade ile "kapitalizmin" gerçek "alanı"dır (Braudel, 1996, s. 63; Braudel, 2004b, s. 199). "... pazarların geniş yüzeyinin artık altında değil de üstünde, faal toplumsal hiyerarşiler yükselmiştir: bunlar değişimi kendi çıkarlarına olmak üzere bozmakta, kurulu düzeni sarsmaktadırlar; isteyerek ve bilhassa istemeyerek kural dışılıklar, "karışıklıklar" yaratmakta ve işlerini çok özel yollardan yürütmektedir. Bu yukarı katta, XVIII. yüzyılda Amsterdamlı veya XVI. yüzyılda Cenovalı birkaç büyük tüccar, Avrupa, hatta dünya ekonomisinin koskoca sektörlerinin tamamını, uzaktan altüst edebilmektedirler. Böylece, ayrıcalıklı aktörlerin grupları, sıradan insanların bilmedikleri mecraların ve hesapların içine girmişlerdir. Örneğin uzak mesafe ticaretine ve karmaşık kredi oyunlarına bağlı olan kambiyo, en fazlasından birkaç ayrıcalıklıya açık olan ince bir sanattır. Pazar ekonomisinin berraklıklarının üzerinde, onun bir cins üst sınırı olan bu ikinci donukluk alanı, ..., kapitalizmin en mükemmel alanını temsil etmektedir. Bu alan olmaksızın kapitalizm düşünülemez niteliktedir, orada barınmakta, orada serpilmektedir" (Braudel, 2004a: 20). "Bütün dünyada, büyük tacirlerden oluşan bir grubun sıradan satıcılar kitlesinden açık bir şekilde ayrılıp göze çarptığı ve bu grubun bir yandan çok küçük olduğu, diğer yandan da -başka faaliyetleri arasında- her zaman için uzun mesafeli ticaretle bağlantılı olduğu rastlantı değildir" (Braudel, 1996: 57). Diğer yandan, "... uzun mesafeli ticaret sadece bir avuç insan tarafından yapıldığı için, böylesi muazzam karlar muazzam sermaye birikimleriyle sonuçlan"maktadır. "Bunun aksine yerel alış-veriş çok sayıda insan arasında bölünmekte"dir (Braudel, 1996: 59). Başka bir ifade ile, "ticaret yahut mübadele dünyası bir hiyerarşiler dünyası"dır ve "en mütevazi görevlerden -hamallar, istifçiler, arabacılar ve gemiciler- başlayarak kasadar, dükkancı, çeşitli simsarlar ve tefecilere doğru yükselerek nihayet tacirlere ulaş"maktadır. (Braudel, 1996: 61). "Özetlersek, iki tür mübadele vardır: Biri makul, rekabete dayalı ve hemen hemen saydam olandır; daha yüksek bir biçim olan diğeri ise sofistike ve tahakkümcüdür. Bu iki tür faaliyeti ne aynı mekanizmalar ne de aynı failer (agents) yönetmektedir, kapitalist alan ise yüksek biçim içinde yer almaktadır" (Braudel, 1996: 61).

Braudel'in "uzak mesafe" ticaret üzerinden ilk biçimlerine işaret ettiği piyasa ağlarına özgü tahakkümcü mekanizmalar, Wallerstein'de "uzun meta zincirleri" ve bu zincirlerin birbirlerine bağlanması biçiminde yeniden karşımıza çıkmaktadır. Wallerstein, "böyle bir zincirde, bilançoya maliyet kalemi olarak kaydedilen birtakım ücretler alan emekçilerden oluşmuş çok büyük ve dağılık bir

³¹ Bkz. Alpaslan, 2016, ss. 398-400.

küme” ile “çok daha küçük, ama yine genellikle dağınık durumdaki (üstelik genellikle iktisadi ortaklar halinde birleşmiş olmayıp ayrı iktisadi birimler olarak iş gören) insanlardan oluşmuş ve zincirin toplam üretim maliyeti ile, nihai ürünün elden çıkarılmasından elde edilen toplam gelir arasındaki son farkı bir biçimde paylaşan bir küme”nin varlığından bahsetmektedir (Wallerstein, 2006, s. 14). Bu noktada, günümüz taşeron ilişkileri üzerinden bir örnekle meseleyi daha anlaşılır kılmak yerinde olacaktır: Tablo 1, piyasa ağlarının tahakkümcü boyutlarına ve nasıl *ayrıca* bir aktarım mekanizmasına dönüşebildiğine ışık tutmaktadır.

Tablo 1’e konu olan gömlekler Bangladeş’te üretilmekte ve ABD’de nihai tüketiciye ulaşmaktadır. Gömleklerin nihai satışı neticesinde elde edilen kazançlar gözden geçirildiğinde söz konusu kazançların yalnızca %2,7’lik kısmının Bangladeş’te kaldığı, %97,3’nün ise temelde ABD’ye (ve kısmen de başka “gelişmiş” denilen ülkelere) geçiş yaptığı dikkat çekmektedir. Bu durum, küresel kapitalist piyasa ağlarının devletler nezdinde tahakkümcü boyutları konusunda oldukça çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Ancak tablo biraz daha yakından incelendiğinde söz konusu ülkelerde bulunan kapitalistler arasında da radikal bir getiri farkının söz konusu olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır. Biraz daha dikkatle incelendiğinde, iki ülkedeki emek kesimleri arasındaki keskin kazanç farklılıkları da ayrıca fark edilecektir. Bangladeş’li işçiler saatte 15-20 cent kazanç elde edebilirken, -satış elemanlarının gömlekleri iki saatte satabildiği varsayımı altında- ABD’deki işçiler (satış elemanları) saatte 5 dolar gelir elde etmektedir (Chossudovsky, 1998: 106).

Tablo 1. Gömlek Üretimi, Satışı ve Katma Değerin Bölüşümü

Kazançların Dağılımı: Üçüncü Dünya’daki Ucuz Emek Kullanan Bir Fabrikada Üretilen Bir Düzine Gömlek	Kazanç Miktarı (ABD Doları)	Satış Fiyatının Yüzdesi
1. Üçüncü Dünya Ülkesindeki Kazançlar	8	2,7
1.1. Ücretler	5	1,7
1.2. Net Sınai Kar	3	1
2. Gelişmiş Ülkedeki Kazançlar	284	97,3
2.1. Üçüncü Dünya’daki Bir Düzine Gömlek Üretimi İçin İhraç Edilen Girdiler (Malzeme, Aksesuar ve Ekipman)	30	10,2
2.2. Taşıma Maliyetleri ve Komisyonlar	4	1,4
2.3. Uluslararası Fiyata (FOB) Eklenen Gümrük Vergisi	4	1,4
2.4. Toptan ve Perakende Satış Personelinin Ücretleri	10	3,4
2.5. Brüt Ticari Kar, Kiralar ve Dağıtımçıların Diğer Karları	210	71,8
2.6. Gelişmiş Ülke Hazinesinin Eline Geçen Satış Vergileri (Perakende Satış Fiyatının %10’u)	26,6	9,1
3. Toplam Perakende Satış Fiyatı (Satış Vergileri Dahil)	292,6	100

Kaynak: Chossudovsky, 1998: 108.

Not: Bu tablo hazırlanırken taşıma ücretleri, komisyonlar, gümrük vergileri ve satış vergileri için (ulaşılabilen bilgilere göre) gerçekçi değerler verildi. Ancak toptan ve perakende ticaretin emek maliyetleri konusunda bilgi edinmek mümkün değil. Bu tabloda, bir düzine gömleğin perakende satış maliyeti uluslararası piyasa fiyatının yaklaşık %25’i olarak kabul edildi.

Tablo 1, hiyerarşileşme eğilimlerinin yalnızca devletler ve sermaye kesimleri arasında değil, emekçiler arasında da işlemekte olduğunu gösteren çarpıcı bir örnek durumundadır. Bu noktada, en başa, devlet altı toplumsal gruplar konusuna dönmek yerinde olacaktır: Öncelikle belirtilmelidir ki güç ilişkilerini merkezine alan incelemeler açısından, bir toplumu çeşitli alt gruplar halinde ve bu grupların etkileşimleri çerçevesinde araştırma nesnesi haline getiren yaklaşımlar konuya ışık tutan en belirleyici perspektifler haline gelmektedir. Marx ve Engels ile belirli bir bütünlük ve derinliğe ulaşan sınıf analizi, bu çerçevedeki en kritik katkıyı oluşturmaktadır. Marx ve Engels (ve onların ardından gelen Marksist literatür), kapitalist tipte “zenginliğe” koşut bir şekilde ortaya çıkan kapitalist tipte “yoksulluk” ve “dışlanma” yönündeki eğilimlerin bir arada ele alınabilmesi açısından belirleyici bir çerçeve çizmişlerdir. Kapitalizmin sistemik bir eğilimi olan “proleterleşme” eğilimi, işçi sınıfının ortaya çıkışı

ve yaygınlaşması onların metinlerinde ete kemiğe bürünmüş ve kapitalizmin daha eleştirel bir gözle ele alınabilmesi, sonlu bir tarihsel sistem olarak değerlendirilebilmesi, daha “iyi” bir toplumsal sistemin tartışılabilmesi ve gerçekleştirilebilmesi açısından son derece belirleyici bir perspektif sağlamışlardır³².

Marx, kapitalizmin, kapitalist değişimin ve kapitalizmin ortadan kalkmasının temel olarak, çıkarları birbirleriyle uzlaşmaz bir şekilde çatışan iki sınıfın, (işgücü, ücretli emek, vb. kavramlarla da beraber) işçi sınıfı ve (burjuvazi kavramıyla da iç içe) kapitalistlerin mücadelesi ekseninde anlaşılması gerektiği yönündeki perspektifini öne çıkarsa da farklı metinlerinde ayrıca iki ara sınıftan (küçük burjuvazi ve köylülük), orta sınıflardan (ordu, kilise, baro, üniversite vb. yüksek konum sahiplerinden), orta sınıfların genişleme eğiliminden bahsetmiştir³³. Kimi metinlerinde orta sınıf ve alt orta sınıf gibi kavramlar kullanmıştır. Daha da ötesi, işçi sınıfı içindeki bölünmelere de dikkat çekmiş, kırsal alandaki işçiler ile kentlerdeki işçiler arasındaki zaman zaman ortaya çıkan çıkar uyumsuzluklarına, hatta işçiler arasında oldukça yüksek ücretler alan bir “aristokrasi”ye işaret etmiştir (Marx, 1999, 2011a, 2021c; Marx & Engels, 1993). Ancak bu tür açıklama ve değinmelere rağmen ana vurgu işçi sınıfının yekpare bir bütün oluşturduğuna dönüktür.

İşçi sınıfı içindeki hiyerarşileşme konusundaki kritik katkı Lenin’den gelmiştir. Lenin, Almanya’daki işçi sınıfı içinde, diğer işçilerden farklılık gösteren bir kesime açıkça vurgu yapmış ve bu kesimi “işçi aristokrasisi” kavramlaştırmasıyla berraklaştırmış, söz konusu kesimin Alman kapitalistleri ile kurduğu “uzlaş” ilişkilerine dikkat çekmiştir (Lenin, 1979). Ek olarak, konuya ilişkin oldukça önemli katkıları olan Wright’ın sınıf haritası, mülksüz ve çalışan kesim içindeki çoğulluk ve hiyerarşileşme eğilimlerine daha da vurgulu bir şekilde dikkat çekmektedir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2. Üretim Araçlarındaki Avantajlar

	Üretim araçlarına sahip olanlar	Mülksüzler (ücretli emekçiler)			
Kendileri çalışmaksızın işçi istihdam edecek kadar sermayeye sahiptirler.	1 Burjuvazi	4 Uzman idareciler	7 Yarı ehliyetli idareciler	10 Ehliyetsiz idareciler	+ Kurumsal avantajlar
İşçi istihdam edecek kadar sermayeleri vardır, ama çalışmak zorundadırlar.	2 Küçük İşverenler	5 Uzman denetçiler	8 Yarı ehliyetli denetçiler	11 Ehliyetsiz denetçiler	>0
Kendi adına çalışmaya yetecek kadar sermayeleri vardır, ama işçi istihdam edemezler	3 Küçük burjuvazi	6 İdareciler dışındaki uzmanlar	9 Yarı ehliyetli işçiler	12 Proleterya	-
		+ >0 - Beceri/ehliyet avantajları			

Kaynak: Wright, 1985, s. 88.

Mesele yalnızca işçi sınıfı içindeki hiyerarşileşme eğilimleri ve işçi sınıfının belirli kesimlerinin kapitalist sınıfla kurabildikleri çeşitli iş birliği süreçleri ile ilgili değildir. Bir toplumdaki alt grupların farklı dönemlerde oldukça dinamik etkileşimleri konusunda burada yalnızca bir bölümüne değinilecek olan çok geniş bir yazın bulunmaktadır. Konuya ışık tutan ve bir arada belirli bir bütünsellik oluşturan diğer bazı perspektifler Kautsky, Weber, Schumpeter, Elias, Braudel, Arrighi, Tilly ve Wallerstein’den gelmektedir.

Kautsky, 1890’larda küçük tarımsal üreticilerin sayısının Almanya örneği için öngörüldüğü gibi azalmayıp çoğaldığını ortaya koymuştur (Kautsky, 1988). Weber, başka şeyler dışında, ortaya koyduğu statü kavramı ve partilerin varlığı üzerinden sınıf ilişkilerinin orijinal katılığını bozan boyutlara dikkat

³² Konuya ilişkin bir dizi kaynak için bkz. Marx, 1979, 1999, 2011a, 2011b, 2021a, 2021b, 2021c; Marx & Engels, 1993; Engels, 1997; Lüksemburg, 2004; Lenin, 1979; Bukharin, 1996; Mandel, 2013.

³³ Marx’ın sınıflar konusundaki yaklaşımının tamamlanmamış olduğunu hatırlatmakta yarar bulunmaktadır. Diğer yandan, bu metnin konusu sınıfların teorik bir incelemesi değil, sınıflar arasındaki çoğul etkileşim süreçleri ve bu süreçlerin gerisindeki temel mekanizma ile ilgilidir. Bu bağlamda hem Marx’ın görüşleri hem de konuya ilişkin diğer yaklaşımlar ele alınırken çalışmanın konusuyla bağı çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır.

çekmiş, bir tabakalaşma yaklaşımı getirmiştir (Weber, 2012a, ss. 426-428; Weber, 2012b, ss. 303-304). Elias, Avrupa sarayları ve egemen sınıfları arasındaki etkileşimlere dikkat çeken çalışması ile “feodal” kökenli bir egemen sınıfın değişken niteliklerine özel bir dikkat çekmiştir. Daha da ötesi, tek bir ailenin denetimi ele geçirme süreçlerini irdeleyerek, bir noktadan sonra monarşik devletlerin krallarından nasıl da özerkleşebildiğine ilişkin çarpıcı örnekler vermiştir (Elias, 2009). Schumpeter, kapitalizm öncesi döneme özgü “egemen sınıf”ların (toprak sahibi aristokrasi gibi) koruyuculuğu olmaksızın kapitalizmin ortaya çıkmasının mümkün olamayabileceğini vurgulamıştır (Schumpeter, 2007). Braudel, 1500-1800 arasında Avrupa’daki toplumsal değişimleri incelediği çalışmasında, piyasa ağlarının farklı kısımlarında denetim oluşturan ve kapitalizmin gerçek alanı olan, ışık geçirmez bir üst kat tespitinde bulunmuştur. Bu kat aynı zamanda, monarşiler, “büyük” aristokratlar ve kapitalistlerin kimi durumlarda uzun döneme yayılan iş birliklerinin inşa edildiği bir sahaya işaret etmektedir (Braudel, 2004b). Arrighi, -Braudel’in bıraktığı yerden yola çıkarak- kimi durumlarda bambaşka coğrafyalarda bulunan dönemin en büyük sermaye grupları ile monarşiler arasında oluşan iş birliği süreçlerinin nasıl işlediğini ortaya koymuştur (Arrighi, 2000). Tilly, “sermayenin rotaları” ile “zorun rotaları” arasındaki çok boyutlu etkileşimlere dikkat çekmiş ve en nihayetinde, birbirlerini besleyen bir sürece doğru nasıl evrildiklerini gözler önüne sermiştir (Tilly, 2001). Bütün bu yaklaşımlar, “Alman” örneği referans alınmaya devam edilirse, 18. yüzyılda “aydınlanmış despotizm”in, 19. yüzyılda “yukarıdan aşağıya devrim”in coğrafyasında devlet elitleri, aristokratik sınıf ve kapitalistler arasındaki ilişkilerin daha eleştirel bir gözle ve daha esnek bir bağlamda ele alınabilmesi açısından ufuk açıcı çalışmalardır. Son olarak, Wallerstein, kapitalistlerin proleterleşme süreçlerini her durum ve koşulda tercih etmeyebildiklerini, daha da ötesi, sistemdeki proleterleşme süreçlerinin Marx’ın modelinde öngörüldüğü kadar fazla olmadığını, olmadığını ve bu durumun önemsiz olmayan sonuçlara yol açtığını vurgulamıştır (Wallerstein, 2006).

16. yüzyıldan başlayarak küresel piyasa ağlarının kurulması ve buna ek olarak 18. yüzyıl sonlarında görünür hale gelen Sanayi Devrimi, güç ilişkileri açısından dünya genelinde radikal kaymalar yaratmıştır. Bu kaymalardan en çok etkilenecek ve en çok haberdar olacak toplumsal kesimler, doğal olarak yönetici elitlerdir (devlet bürokrasileri ve pre-kapitalist egemen sınıflar). Dolayısıyla, söz konusu toplumsal kesimlerin, buldukları coğrafyalardaki kapitalistleşme süreçlerinde, bir yandan -bizzat sınıfsal konumları gereği- engelleyici roller üstlenirken, diğer yandan -en azından devletler arası düzlemde pozisyonlarını korumak için şu ya da bu düzeyde ve ister istemez- bir “önderlik” rolü üstlendiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Piyasa ağlarının küresel düzlemde inşa olan kurumsal mekanizmasını arkasına alan Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi, İngiltere ve Fransa dışındaki yönetici elitlerin geleneksel güç inşa süreçlerinin geleceğini bir yandan şiddetli bir şekilde tehlikeye sokarken, diğer yandan, bu kesimlerin kendi coğrafyalarında geçmişe kıyasla nüfuz etkisi daha yüksek, daha merkezi ve daha geniş bürokratik yapılar oluşturabilmeleri için önemli araçlar sağlamıştır.

Söz konusu araçlara erişim için daha yüksek artık ihtiyacı, belirli tarımsal ürünlerde ve hammadde üretiminde uzmanlaşma yönünde bir eğilimi tetiklemiştir. Kapitalizmin dinamik merkezlerinin ödeme araçları üzerinde elde ettikleri denetim, serbest piyasacı söylemlerle birleşerek çeşitli bölgelerin küresel piyasa ağlarına bu tür ürünler üzerinden katılımını teşvik eden, pekiştiren, duruma göre zorlayan bir manivela rolü oynamıştır. Böylece 19. Yüzyıl boyunca, sömürgeler dışında da çeşitli devletler arasında sanayi-tarım (hammadde) uzmanlaşması giderek derinleşmiştir. Ulaşım teknolojilerindeki sıçramalar bu uzmanlaşma eğilimini daha da pekiştirmiştir. Kapitalist piyasa ağlarının yüksek getirili sınai ürünlerde uzmanlaşan sınırlı sayıda ülke karşılık çoğunlukla benzer ürünleri üreten çok sayıda coğrafya biçiminde yoğunlaşan hiyerarşik örgütlenmesi, dönemi karakterize etmiştir.

Bu genel tarihsel eğilimler, Avrupa’nın dinamik merkezlerinde, -tarımsal alanda kapitalistleşmeyi arkasına alarak- temelde sanayi sektöründeki yüksek getiriler nedeniyle kaynakların sanayi sektörüne daha fazla kaydırılması, işgücünün giderek metalaşması, -insanlık tarihinde ilk defa olarak- emek piyasalarının uç vermesi, kısaca proleterleşmenin hız kazanması anlamına gelmiştir. Böylece, mal ve “para” piyasalarına zamanla eklenen “doğa (toprak) piyasaları”na son olarak emek piyasaları³⁴ eklenmiştir. Bu satırların yazarına göre kapitalist piyasa ağlarının belirleyici yönü tam da bu son iki alandaki piyasaya konu olma, metalaşma ile ilgilidir³⁵. Ek olarak, piyasanın iktisadi hayatın kurucu ögesi

³⁴ Emek piyasalarının kapitalizmin ayırt edici bir yönünü oluşturduğu konusunda yararlı bir eser için bkz. Dobb, 1992.

³⁵ Mal, para, doğa ve emeğin metalaşması konusunda yararlı bir eser için bkz. Polanyi, 1986.

haline gelmesi kavramlaştırması ile aynı zamanda, mal, para, doğa ve emek konusundaki piyasaların bütünleşmesi ve birbirini tamamlamasına vurgu yapılmaktadır. Diğer yandan, sömürgelerde ise, emek kullanımı çok daha ağır biçimler (köleciliğin yaygınlaşması) almıştır. “Geleneksel” imparatorluklarda ve yeni bağımsızlaşan bir dizi ülkede ise proleterleşme çok daha yavaş ve karmaşık bir seyir izlemiştir. Dolayısıyla kapitalizmin sistemik eğilimlerinden bir diğerinin proleterleşme eğilimi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Büyük ölçüde kapitalizm öncesi döneme özgü tarımsal üreticilerden türeyen, kentlerde ve fabrikalarda toplanan işçi sınıfı (proleterya), ilk adımda devrimci kalkışmalarda, zamanla sendika ve parti gibi çeşitli örgütlenmelerle bizzat yönetim süreçlerinde etkili hale gelmeye başlamıştır. İşçi sınıfının, farklı ülkelerde ve farklı dönemlerde şu ya da bu düzeyde örgütlenmesi, bu sınıfı tarihsel kapitalist güç ilişkilerinin seyrini etkileyebilen belirleyici bir güç haline getirmiştir. İşçilerin çıkarları, -Marksist yaklaşımların oldukça berrak bir şekilde ortaya koyduğu üzere- çok temel, çok boyutlu ve çok zamanlı çeşitli açılardan kapitalistlerin çıkarlarıyla çatışmakla birlikte, “ulusal” değil de küresel düzlemde belirli coğrafyalara yüksek getiriler sağlayan kapitalizme özgü bir dizi sistemik eğilim, en azından belirli coğrafyalarda ve belirli dönemlerde bu çatışmaları minimize edecek, daha ötesi belirli bir ülkedeki işçi sınıfının belirli bir bölümü açısından kapitalistlerle dönemsel ittifaklar örebilecek bir ara yol da üretebilmiştir.

Söz konusu ara yola imkân tanıyan etkenlerin belirleyici bir kısmı kanımızca şöyle özetlenebilir: Emek verimliliğinin artış gösterdiği, dönemsel olarak görece yüksek getiri sağlayan iktisadi faaliyet alanlarında, reel ücretler artırılabilir ve/veya çalışma koşulları daha uygun hale getirilebilir. Kanımızca bu koşulları tetikleyen, bizzat kapitalist piyasa ağlarının küresel ve hiyerarşik nitelikleri ile işçilerin örgütlülüğüdür. Ek olarak, işgücünün kendi bizatihi bir meta durumuna getirilmiştir. Dolayısıyla kapitalist piyasa ağlarının sistemik bir özelliği olan getiri farklarından azade değildir. Getiri farkları hem dikey hem de yatay olarak işleyebilir; nitekim işlemiştir. Örneğin, aynı iş için çalışanların her birine ya da bir bölümüne farklı ücretler verilmesi yönündeki eğilimler süreklilik göstermektedir. Öte yandan yatay düzlemde bakıldığında bizzat farklı iktisadi faaliyet kollarında farklı ücret getirilerini besleyen süreçler bulunmaktadır. Daha da ötesi, farklı ülkelerde aynı iş için son derece farklı reel ücret gelirleri dikkat çekmektedir. Kapitalist görece yüksek getirilerin yenilik itişli boyutları, sadece kapitalistler için değil genel anlamda çalışanlar için de söz konusu getiri hiyerarşilerini örmektedir. Son olarak, elbette işçi sınıfının örgütlenmesinin/örgütlenmelerinin boyutları, kapsamı, politik ufku, kısa, orta ve uzun dönemli çıkarlara göre hareket edebilme becerisi, kapitalist güç odaklarıyla etkileşimler, yine bir dizi ülkede söz konusu ara yolların baskınlık kazanmasında belirleyici olan etkenlerdendir. Ancak bütün bunlar, aynı zamanda küresel getiri hiyerarşilerinde elde edilebilen pozisyonla kuvvetli bağlantısallıklar içermektedir.

4. Sonuç

Bu çalışmanın “Alman” kapitalistleşmesine ilişkin literatür ve tarihsel kapitalist toplumsal değişim süreçlerini etkileşimsel bir bağlamda incelemeyi hedefleyen yazından hareketle ulaştığı sonuçlar en temel nitelikleri itibarıyla şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle, kapitalist değişim süreçlerinin daha gerçekliğe yakın bir şekilde anlaşılabilmesi açısından küresel bağlamın göz önüne alınması olmazsa olmaz bir gerekliliktir. İkinci olarak hegemon gücün genel yönelimleri, incelemelerin dayandığı uzun dönemin temel çatısını oluşturmaktadır. Üçüncüsü, orta dönemde ise, devletler hiyerarşisinde kapitalist tipte “zenginliğe” erişimin temel mekanizmalarının nasıl işlediğine odaklanılmalı ve inceleme nesnesi, söz konusu hiyerarşilerdeki değişim süreçlerinin içine yerleştirilerek bu süreçlerle iç içe ele alınmalıdır. Dördüncüsü, geleneksel güç ilişkilerini sarsalayan kapitalist tipte sistemik eğilimlerin ve güç ilişkilerinin belirleyici hale geldiği ve zamanla yerleşiklik kazandığı tarihsel koşullarda, küresel kapitalist piyasa ağlarının yukarı ve aşağı doğru “sonsuz” a gitmeye eğilimli hiyerarşiler oluşturmaya dönük kuvvetli temayülü üzerinden farklı toplumsal alt grupların etkileşimleri ekseninde -farklı alt dönemlerde öngörülemez biçimde- çok boyutlu bir işbirliği, uzlaşma ve çatışma zemininin oluştuğu gerçeği çalışmaların merkezine yerleştirilmelidir. Kısaca, güç ilişkilerinin karşılıklı etkileşimlerini, -güç odaklarına önsel birtakım roller biçmeksizin- alabildiğine esnek ve dinamik bir bağlamda ele almak tarihsel kapitalist toplumsal değişim süreçlerinin anlaşılması açısından yol açıcı olacaktır.

Başka bir ifade ile, ‘hıyerarşik bir şekilde örgütlenmiş küresel kapitalist piyasa ağları çeşitli devletlerin prizmasından geçerek farklı coğrafyalardaki her bir alt toplumsal grubu çeşitli alt dönemlerde farklı farklı etkilemekte, bu alt grupları daha heterojen hale getirmektedir. Bu ise, çeşitli kuramların öngördüğünden çok daha dinamik ve esnek bir etkileşim ağı ve tarihsel akış oluşturmaktadır.

Kapitalizme özgü sistemik bir eğilim olarak, orta dönemde kapitalist tipte zenginliğe giden yol küresel kapitalist piyasa ağlarına dönemsel yüksek getirili faaliyetler üzerinden eklemekten geçtiğinden, her bir coğrafyadaki ya da her bir toplumdaki alt grupların bu zenginliğe erişim konusunda birbirleriyle de etkileşim halinde çok boyutlu yanıtları söz konusu olabilmektedir. Söz konusu yanıtlar, sistemi orta ve uzun dönemde son derece dinamik kılmakta ve toplumsal hiyerarşileri aşağı ve yukarı doğru genişletmektedir.

Kimi coğrafyalarda üretilen yanıtlar, o coğrafyalarda yaşayan insanların kritik bir bölümünü kapitalist tipte bir zenginliğe taşıırken, başka coğrafyalarda üretilen yanıtlar, o coğrafyalarda yaşayan insanların oldukça geniş bir bölümünü kapitalist tipte bir yoksullukla baş başa bırakmaktadır. Böylece, kimi alt dönemler için, Polanyi’nin “kendi kendini düzenleyen piyasalar” a çok farklı sınıf ve toplumsal kesimlerden gelen “karşı hareket”i³⁶ de ayrı bir anlam kazanmaktadır.

Son olarak, tarihsel kapitalist toplumsal değişim süreçlerinin gerçekliğe daha yakın bir şekilde anlaşılması açısından, toplumsal alt grupların aşağı ve yukarı doğru neredeyse sonsuza gitmeye eğilimli sürekli hiyerarşileşen bir küresel bağlamda ele alınması yönündeki davetin bu çalışmanın orijinal katkısı olduğunu vurgulayarak çalışmayı tamamlamak yerinde olacaktır.

³⁶ Konuya ilişkin bkz. (Polanyi, 1986).

Kaynakça

- Alpaslan, B. & Cengiz, Ç. (2021). Teknoloji ve Yenilik Politikaları: Uluslararası Rekabet Açısından 2010 Sonrası Avrupa Birliği'nin Performansına Genel Bir Bakış. Ö. Aydın ve Ç. Cengiz (Eds.) İçinde, *Teknoloji ve Uluslararası İlişkiler* (pp. 101-141), İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Alpaslan, B. (2016). Kapitalist Sistemde Liberal ve Müdahaleci Dönemler: 1980 Sonrası Dönemde Devletin Yeni Müdahale Biçimleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Aron, R. (1966). Social Class, Political Class, Ruling Class. In R. Bendix and S. M. Lipset (Eds.), *Class, Status, Power: Social Stratification in Comparative Perspective* (pp: 196-211), New York: The Free Press.
- Arrighi, G. (2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl Para Güç ve Çağımızın Kökenleri*. (Çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Yayınevi.
- Bairoch, P. (1993). *Economics and World History Myths and Paradoxes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Becker, S. O. & Hornung, E. (2020). The Political Economy of the Prussian Three-Class Franchise. *The Journal of Economic History*, 80, 1143 – 1188.
- Blackbourn, D. (1984). The Discreet Charm of Bourgeoisie: Reappraising German History in the Nineteenth Century. In D. Blackbourn and G. Eley (Eds.), *The Peculiarities of German History Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (pp. 159-292), New York: Oxford University Press.
- Braudel, F. (1996). *Medeniyet ve Kapitalizm*. (Çev. Mustafa Özel). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Braudel, F. (2004a). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar Gündelik Hayatın Yapıları*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2004b). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar Mücadele Oyunları*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2004c). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar Dünyanın Zamanı*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Brophy, J. M. (1998). *Capitalism, Politics, and Railroads in Prussia, 1830-1870*. Columbus: Ohio State University Press.
- Brose, E. D. (1993). *The Politics of Technological Change in Prussia: Out of the Shadow of Antiquity, 1809-1848*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bukharin, N. İ. (1996). *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*. (Çev. Gülsüm Akalın & Uğur S. Akalın). İstanbul: Spartaküs Yayınları.
- Chang, H-J. (2003). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. (Çev. Tuba Akıncılar Onmuş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chang, H-J. (2011). *Kapitalizm Hakkında Size Söylenmeyen 23 Şey*. (Çev. Belgin Tupal). İstanbul: Say Yayınları.
- Chossudovsky, M. (1998). *Yoksulluğun Küreselleşmesi IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İcyüzü*. (Çev. Neşenur Domaniç). İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Diefendorf, J. (1980). *Businessmen and Politics in the Rhineland, 1789-1834*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*. (Çev. F. Akar). İstanbul: Gelge Yayınları.
- Edquist, C. (1997). *Systems of Innovation Technologies, Institutions and Organizations*. London and Washington: Printer Publishers.

- Eley, G. (1984). The British Model and the German Road: Rethinking the Course of German History Before 1914. In D. Blackourn and G. Eley (Eds.), *The Peculiarities of German History Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (pp. 1-155), New York: Oxford University Press.
- Elias, N. (2009). *Uygarlık Süreci Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler. Cilt 2: Toplumun Değişimleri Bir Uygarlaşma Teorisi İçin Taslak*. (Çev. Erol Özbek). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Engelberg, E. (1959). *Deutschland von 1848 bis 1871: Von der Niederlage der burgerlich-demokratischen Revolution bis zur Reichsgründung*. Berlin: VEB Dt. Verlag der Wissenschaften.
- Engels, F. (1997). *İngiltere'de Emekçi Sınıfının Durumu*. (Çev. Yurdakul Fincancı). Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2022). *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim*. (Çev. Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Eichholtz, D. (1962). *Junker und Bourgeoisie vor 1848 in derpreussischen Eisenbahngeschichte*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Evans, R. J. (1985). The Myth of Germany's Missing Revolution. *New Left Review*, 149, 67-94.
- Fischer, W. (1987). Wirtschafts und sozialgeschichtliche Anmerkungen zum 'deutschen Sonderweg'. *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte*, 26, 96-116.
- Freeman, C. & Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadi*. (Çev. Ergun Türkcan). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Freeman, C. & Louçã, F. (2001). *As Times Go By From the Industrial Revolution to the Information Revolution*. North Yorkshire: Oxford University Press.
- Friedman, M. (1988). *Kapitalizm ve Özgürlük*. (Çev. Doğan Erberk & Nilgün Himmetoğlu). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Gerschenkron, A. (1943). *Bread and Democracy in Germany*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Gugel, M. (1975). *Industrieller Aufstieg und bürgerliche Herrschaft. Sozioökonomische Interessen and politische Ziele des liberalen Bürgertums in Preußen zur Zeit des Verfassungskonflikts 1857-1867*. Köln: Pahl-Rugenstein.
- Hayek, F. A. (1999). *Kölelik Yolu*. (Çev. Turhan Feyzioğlu & Yıldırım Arsan). Ankara: Liberte Yayınları.
- Hodgson, G. M. (1999). *Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Economics*. USA: Edward Elgar Publishing.
- Iggers, G. G. (1968). *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Jevons, W. S. (1879). *The Theory of Political Economy*. London: Macmillan & Co.
- Kaelble, H. (1972). *Berliner Unternehmer während der Frühindustrialisierung: Herkunft, sozialer Status und political Einfluss*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kautsky, K. (1988). *The Agrarian Question*. Volume 1 & 2. London: Zwan.
- Keynes, J. M. (2013). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. The Collected Writings of John Maynard Keynes. Volume VII. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Mexico City: Cambridge University Press.
- Kocka, J. (1969). *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914: Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- Lenin, V. İ. (1979). *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. (Çev. Cemal Süreya). Ankara: Sol Yayınları.

- List, F. (1856). *National System of Political Economy*. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co.
- Luxemburg, R. (2004). *Sermaye Birikimi*. (Çev. Tayfun Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Machtan, L. & Milles, D. (1980). *Die Klassensymbiose von Junkertum und Bourgeoisie. Zum Verhältnis von gesellschaftlicher und politischer Herrschaft in Preussen-Deutschland 1850- 1878/79*. Frankfurt am Main, Berlin, Wien: Ullstein Materialien.
- Mandel, E. (1991). *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*. (Çev. Doğan Işık). İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Mandel, E. (2013). *Geç Kapitalizm*. (Çev. Candan Badem). İstanbul: Versus Kitap Yayınları.
- Mann, M. (2013). *Devletler, Savaş ve Kapitalizm Politik Sosyoloji İncelemeleri*. (Çev. Semih Türkoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Marx, K. (1979). *Grundrisse Ekonomi Politikinin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. (Çev. Sevan Nişanyan). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1999). *Artı-Değer Teorileri*. İkinci Kitap. (Çev. Yurdakul Fincancı). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011a). *Kapital*. Cilt I. (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2011b). *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*. (Çev. Sevim Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2021a). *Kapital*. Cilt II. (Çev. Mehmet Selik). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2021b). *Kapital*. Cilt III. (Çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2021c). Louis Bonapart'ın 18 Brumaire'i. (Çev. Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. & Engels, F. (1993). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. (Çev. Muzaffer Erdost). Ankara: Sol Yayınları.
- Metcalf, J. S (1998). *Evolutionary Economics and Creative Destruction*. England and New York: Routledge.
- Moore Jr, B. (1989). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*. (Çev. Şirin Tekeli & Alâeddin Şenel). Ankara: V Yayınları.
- Nelson, R. R. (2018). Economics from an Evolutionary Perspective. In R. R. Nelson (Eds.), *Modern Evolutionary Economics An Overview* (pp. 1-34), Cambridge, New York, Melbourne, New Delhi: Cambridge University Press.
- Nelson, R. R. & Winter S. G. (1982). *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Nipperdey, T. (1983). *Deutsche Geschichte 1800-1866: Bürgerwelt und starker Staat*. Munich: C. H. Beck.
- Padtberg, B-C. (1985). *Rheinischer Liberalismus in Köln während der politischen Reaktion in Preussen nach 1848/49*. Cologne: Rheinisch-Westfälisches Wirtsch.-Archiv.
- Perez, Carlota (1998). Technologic Revolutions, Paradigm Shifts and Socio-Institutional Change. Retrieved July 5, 2003, from <http://www.carlotaperez.org/papers/basic-technologicalrevolutionsparadigm.htm>.
- Polanyi, K. (1986). *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (Çev. Ayşe Buğra). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Reinert, E. S. (2004). How Rich Nations got Rich. Essays in the History of Economic Policy. Working paper Nr. 1 (3 articles). SUM - Centre for Development and the Environment, University of Oslo. Retrieved March 15, 2007, from <http://www.sum.uio.no/publications/publica.html#wp>

- Reinert, E. S. (1994a). Competitiveness and its Predecessors a 500-year Cross-National Perspective. STEP Report No. 3/94. Retrieved September 25, 2002, from <http://www.step.no/reports.asp?idAut=116>
- Reinert, E. S. (1994b). A Schumpeterian Theory of Underdevelopment-A Contradiction in Terms. STEP Report No. 15/94. Retrieved September 25, 2002, from <http://www.step.no/reports.asp?idAut=116>
- Reinert, E. S. (1994c). Catching-up from way behind - A Third World perspective on First World History. Retrieved October 15, 2010, from <http://www.othercanon.org/uploads/Catching-Up%20From%20Way%20Behind.pdf>
- Ricardo, D. (1997). *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri*. (Çev. Tayfun Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Schumpeter, J. A. (2007). *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi*. (Çev. Hasan İlhan). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Smith, A. (2002). *Ulusların Zenginliği*. Cilt 2. (Çev. M. Tanju Akad). İstanbul Alan Yayıncılık.
- Smith, A. (1985). *Ulusların Zenginliği*. Cilt 1. (Çev. Ayşe Yunus & Mehmet Bakırcı). İstanbul Alan Yayıncılık.
- Tanzi, V. (2011). *Government versus Markets The Changing Economic Role of the State*. New York: Cambridge University Press.
- Taymaz, E. (2001). *Ulusal Yenilik Sistemi Türkiye İmalat Sanayiinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri*. Ankara: TÜBİTAK, TTGV, DİE.
- Thompson, E. P. (2006). Ahlaki Ekonominin Gözden Geçirilmesi. *Avam ve Görenek* İçinde (pp: 309-436). (Çev. Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Tilly, C. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu 990-1992*. (Çev. Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tilly, R. H. (1966). The Political Economy of Public Finance and the Industrialization of Prussia, 1815-1866. *Journal of Economic History*, 26, 484-497.
- Wallerstein, I. (2006). *Tarihsel Kapitalizm*. (Çev. Necmiye Alpay). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wehler, H. U. (1973). *Das deutsche Kaiserreich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Winkler, H. A. (1979). *Liberalismus und Antiliberalismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wright, E. O. (1985). *Classes*. Londra: Verso.
- Zeise, R. (1977) Die Rolle des Zollvereins in den politischen Konzeptionen der deutschen Bourgeoisie von 1859/66. In H. Bleiber (Eds.), *Bourgeoisie und burgerliche Umwälzung in Deutschland 1789-1871* (pp. 433-56), Berlin: Akademie-Verlag.
- Ziblatt, D. (2008). Does Landholding Inequality Block Democratization?: A Test of the “Bread and Democracy” Thesis and the Case of Prussia. *World Politics*, 60 (4), 610 – 641.
- Zunkel, F. (1962). *Der rheinisch-westfälische Unternehmer 1834-1879: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert*. Cologne: VS Verlag für Sozialwissenschaften.